

ISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK

BÁRCZI GÉZA: *A tihanyi apátság alapítólevele* mint nyelvi emlék. Budapest, 1951. Akadémiai Kiadó. Nyelvészeti tanulmányok I. 231 l. egy térképpel és az oklevél fénymásolatával. 38 Ft.

Már régóta érezzük a történeti magyar nyelvtan hiányát. SIMONYI—BALASSA Tüzetes magyar nyelvtana a maga korában kitűnő munka volt, megállapításainak jelentékeny része még ma is megállja helyét, de megjelenése óta már több, mint fél évszázad telt el, és így természetesen szamos részlete elavult. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága 1920-ban tervbevette ugyan egy történeti nyelvtan kiadását, de ebből csak KLEMM történeti mondattana készült el (A magyar nyelvtudomány kézikönyve II/6). A huszas és harmincas években GOMBOCZ ZOLTÁN egyetemi jegyzetei forogtak közkezen. A maguk idejében könyvalakban nem is jelentek meg, hangtana csak a szerző halála után (ÖM. II/1), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványaként (77. sz.). Noha GOMBOCZ művei is koruk színvonalán álltak, és sok tekintetben haladást jelentettek SIMONYI és BALASSA után, nem voltak teljesen kidolgozva, és már ezek is negyed évszázada készültek, ha kiadásuk jóval későbbi is.

BÁRCZI GÉZA alább ismertető műve természetesen nem lép föl egy történeti magyar nyelvtan igényével, de jóval túlnő szerény címén, egy szórványemlék nyelvi feldolgozásán. Hangtana és alaktanának a szótövekre és a képzőkre vonatkozó fejezete a történeti magyar nyelvtannak szinte minden fontosabb kérdését érinti, összegez, állást foglal. Kifejti a legkényesebb kérdésekben saját nézetét. Bámulatos tájékozottsággal mozog nemcsak a magyar nyelvtörténet terén, hanem behatóan, részletesen ismeri a tárgyhoz vágó finnugor nyelvészeti irodalmat is. Bátran állíthatjuk, hogy „A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék“ felszabadulásunk óta a legértékesebb nyelvtörténeti tanulmány, és vele egy színvonalra csak KNIEZSA ISTVÁN egy évvel később megjelent könyve (Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig) állítható.

A szerző hangsúlyozta egy régebbi cikkében (MNy. XL, 313—4) az egyes nyelvemlékek monografikus feldolgozásának fontosságát. Az eddigi hasonló tárgyú tanulmányok sorát (A veszprémvölgyi görög apácák alapítóleveléről PAIS: MNyTK. 50, MIKOS JÓZSEF: A fehérvári keresztetek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék. Bp. 1936, KNIEZSA: Az 1156. évi dézsmajegyzékekről, Századok LXXIII, 167 kk., GYÓNI MÁTYÁS: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Bp. 1943, KNIEZSA: Az 1111. és 1113. évi zabori oklevelekről MNyelv. VI, 3 kk.) most Bárczi bővítette egy — az eddigieknél lényegesen részletesebb, gazdagabb — művel.

Bevezetésében (5—12) tájékoztat a munka céljáról, az oklevélre vonatkozó eddigi irodalomról, és közli az oklevél szövegét. A „Szórványok“ c.

fejezetben (13—68) birtoktestek szerint haladva megadja a magyar szónak (rendszerint helynév vagy személynév, illetve szintagmákban kifejezett helymegjelölés) az oklevélben előforduló betűhű alakját, egykori valószínű hangzását, értelmét, majd — ahol lehetséges — a hely földrajzi meghatározását. Ezután következik az illető szó vagy szókapcsolat etimológiája. Nem szorítkozik természetesen az eddigi irodalom ismertetésére, hanem állást is foglal minden olyan esetben, mikor különböző megfejtési kísérletek történtek az illető adatra vonatkozólag. A fejezet végén röviden összefoglalja az oklevél helynévadási és személynévadási rendszerét.

A következő fejezet (Hangtan 69—130) tájékoztat az oklevélben előforduló magyar szórványok alapján a XI. századi magyar hangállapotról. Mivel a szórványok száma meglehetősen nagy, ez a rész és a következő fejezetek jóval többet adnak annál, mint amit ígérnek. A magyar történeti nyelvtannak szinte minden kérdése sorra kerül itt az eddigi irodalom kritikai ismertetésével, úgyhogy Bárczi munkája az oklevél ismertetésén kívül szinte a történeti magyar nyelvtanról ad korszerű összefoglalást. Széles tárgyismerettel rendelkezik és világosságot teremt a hangtörténet számos vajdó és vitatott kérdésében. Megnyugtatóan oldja meg például a szóvégi sorvadó magánhangzók problémáját, valamint többek között a nyiltabbá válás és labializáció sokat vitatott kérdését. Az utóbbi a magyar hangtörténet egyik alaptörvénye. Természetes, hogy a további kutatások még módosíthatnak Bárczi eredményein, de azt hiszem, hogy megtalálta ennek a sokrétű és szövevényes jelenségcsoportnak a szálait, amivel sikerül a sok egymásnak ellentmondó adat között rendet teremtenie. Itt is, mint sok egyéb helyen, Bárczi a nyelvjárási jelenségek párhuzamosan futó és egymást keresztező tendenciáival, valamint a helyesírás hagyományörző voltával meg tudta magyarázni azt a tarkaságot, amellyel nyelvemlékeink a mai *a* régi megfelelőit jelölik.

Sokkal vázlatosabb a mássalhangzókra vonatkozó rész. Ez a tény érthető, mivel egyrészt ott lényegesen kevesebb az erősen vitatott kérdés, másrészt viszont hiányoznak a megfelelő részlettanulmányok. A fejezetet az oklevél nyelvjárására vonatkozó megjegyzések zárják le.

A hangtani fejezethez csatlakozik a helyesírásról szóló (121—130), amely a MNy. XL. kötetében egy régebbi változatban megjelent (313—30). Az V. fejezet a Szótan (131—184), amelyben a szórványokat szófajok, szótövek, szóképzés és szóösszetétel szempontjából tárgyalja. A hangtanról elmondott értékelés itt is megállja a helyét, különösen a szóképzésről ad kimerítő történeti összefoglalást.

Az utolsó fejezet a Mondattan (185—194), amely a magyar szórványokban előforduló szószervezeteket magyarázza.

A kötetet egy részletes szómutató (195—221) és a rövidítések jegyzéke egészíti ki. Mellékletként szerepel az oklevélben előforduló földrajzi nevek helyét feltüntető térkép, valamint az oklevél jól olvasható fényképmásolata.

A könyv kiállítása lehetne tetszetősebb is. Sem papírja, sem nyomása nem kifogástalan. Véleményem szerint egy ilyen nagyjelentőségű könyv külön nyomdai elbánásban részesülhetett volna.

A következőkben néhány kisebb jelentőségű észrevételemet közlöm a könyvvel kapcsolatban. Hangsúlyozom, hogy ezeknek a megjegyzéseknek nagy része olyan ellenvélemény, amely néha csak kidolgozatlan ötlet, egy-egy vitás kérdésben egy másik megoldási lehetőség. Értékében talán nem is mindig éri el a szerző véleményét, de esetleg kiegészíti, egy-egy új szempontot ad.

A 13. lapon a szerző azt írja: „*balatin, bolatin* — Szláv melléknévi *blatno* 'sáros' átvétele.“ A megfogalmazásból arra lehetne következtetni, hogy a magyarba a szláv közszó került át, és a magyarok nevezték el a szláv jövevényszóval a tavat, holott sokkal valószínűbb, hogy a magyarság nem egy *blatno* melléknévet, hanem egy hasonló hangzású, szláv eredetű tulajdonnevet vett át a tó nevéként.

20. 1. A *kút* szóvégi *-t*-jét hiperurbanisztikus alaknak nem merném fel-fogni. Mássalhangzótörténetünk még nagyon kevésbé van felderítve. Csak felvetem a gondolatot, bővebb kifejtés nélkül, vajjon nem lehetne-e arra gondolni, hogy a szóvégi zöngés explozívák zöngétlenné válása már bizonyos nyelvjárásokban a szóvégi magánhangzó lekopása után megindult. Ez a jelenség közönséges az orosz nyelvben és az albán toszk nyelvjárásában. Noha nyelvjárásaink közül a nyugatiban és a dunántúli nagy részében szinte fonetikai törvény, hogy szó végén nem állhat zöngés mássalhangzó, a nyelvatlasyűjtésig erre alig találtunk adatot. Ma már azt is tudjuk, hogy az etimológiailag *-b*-re végződő szavak közül számos még a további ragozásban, magánhangzóközi helyzetben is megtartja a zöngétlen hangot, pl. *Jakapot, kaszapok* (Szentgál, Dudar), *compom* (Sajtoskoskál), *küszöpön*. Ez a jelenség nem is olyan új, hiszen a XVI. századból is vannak már *Jakap*, illetve *Kazaph* alakok (Oklsz.). Kisebb valószínűséggel lehet idevonni az ismeretlen eredetű *bádog* és *vályog* szavakat, amelyekben nem lehet eldönteni, vajjon *-g*-s adat-e az eredeti, vagy fordítva. Ezek közül a *bádog*-nak az első, XIV. századbeli előfordulása *Badak* (Oklsz.) és még jóval később is váltakozik a szóvégi zöngés hang a zöngétlennel, a nyelvjárásokban pedig ma is bizonyos területeken a *bátok, bádok* alakváltozat él. A *vályog* szónak régi zöngétlen szóvégét nem mutathatjuk ugyan ki, de a mai nyelvjárások közül elég nagy területen csak a *vályok, vájok* alak járja. A *láp* szó végső mássalhangzója fgr. **-mp*-re megy vissza, feltehető tehát, hogy a *-p* zöngétlenülés eredménye. Természetesen a korai *-b > -p, ?-g > -k* változásból még nem következik a *-d > -t*, de van annyira valószínű, mint a hiperurbanisztikus elvonás.

30. 1. É. *kër*- SZINNYEINÉL (NyH⁷ 151) sajtóhiba vagy íráshiba *kër*-helyett.

33. 1. A *brokina* szó fejtegetésénél lehetett volna utalni egy másik hasonló hangalakú és ugyancsak egy cserjét jelentő szláv eredetű szavunkra, a *galagonyára*. Ennek szláv előzménye *gloginja* (SzófSz), van *Galganya* változata is (Oklsz.). Ez a szó a nyelvjárások nagy részében mélyhangú, de éppen a Dunántúl közepén van magashangú *gelegénye* változata is, tehát példa a kétirányú magánhangzókiegyenlítődesre.

53. 1. Noha nem gyümölcsöző a vita egy ismeretlen eredetű, jelentésű és hangzású szó esetleges olvasatán, az oklevél *johtucou* adatának ajánlott olvasásában a *χ* helyett *χ*-t ajánlanék, mert hasonló hangtani helyzetben nagyon nehéz palatális *χ*-t ejteni.

65—67. 1. „A helynévadás“ c. részben lehetett volna utalni LŐRINCZE LAJOS összefoglalására (Földrajzineveink élete), ha már a következő fejezetben hivatkozott a fontosabb névtani dolgozatokra.

69. 1. A sorvadó magánhangzók c. rész (69—80) igen jól sikerült, pompás összefoglalása és világos, tiszta kifejtése a magyar hangtörténet egy fontos fejezetének. Noha a tanulmány főleg a szóvégi sorvadó magánhangzók foglalkozik, röviden kitér arra is, hogy a kétnyíltszótagos törvény értelmében

kieső rövid magánhangzók is átmehtettek előbb egy redukcíós fokon. A kérdést nem tekinti bizonyítottnak. Nem jelent bizonyítást, és semmiképpen sem vihető vissza a XI. századra, de hadd említsek meg egy analógiát. A sorvadó magánhangzókkal kapcsolatban Bárczi is hoz fel párhuzamokat a franciából, valamint SZINNYEI és mások nyomán a finn nyelv savoi nyelvjárásából. A kétnyíltszótagos törvény hatálya alá tartozó szavakban a nyelvterület több pontján találtam variánsként redukált magánhangzót vagy a kieséses alakkkal, vagy a teljes hangzós alakkkal váltakozva, így Pátyon: *kukorica* ~ *kukrica*, Dobozon (Békés m.): *tengéri, kamora, csöröge, buzogá* (MNY. XLVII, 315), *kukurica* ~ *kukorica* (Nemeshodos, Csallóköz) és nem szorosan azonos, de hasonló hanghelyzetben Izsapon (Csallóköz): *istérána* ~ *istérána*.

A kitűnő hangtani összefoglalásból is kimagaslik a könyv egyik legértékesebb részlete, az *a* hangok kérdésének tisztázása (95–102), amely a kérdés irodalmának vázlatos ismertetése után röviden, de tisztán, érthetően magyarázza meg a magyar hangtörténet egyik legbonyolultabb tételét, és fölöslegessé teszi az erőszakolt, és fonetikai szempontból is ingatag *a > o > a* hangváltozás föltevését.

Azt hiszem csak félreérthető, nem egészen pontos fogalmazás a 103. lapon: „Nincs azonfelül kétségtelen példánk az *ē*-re sem, mely a XVII. századig megvolt nyelvünkben.“ Éz a hang megvan ma is általánosan a középső palócban, és mint az *el*-variánsa a nyelvterület nagy részén, sőt a köznyelvben is: *ement, eszalatt, ere*, stb.

A diftongusok monoftongussá fejlődésének tárgyalása nem célja a munkának, mégis túlságosan sommásnak érzem az *eü, ou, áu* kettőshangzók további fejlődésére vonatkozó utalásokat: „*eü* ... A későbbi fejlemény egységesen *ö*: *kóris, fő, fertő* ... *ou* ... A későbbi fejlődés *ó*: *Apód* ... Az *áü* későbbi fejlődése *ou*-n át *ó*: *dísznó, mogyoró*“ (109). A megfogalmazás kissé merev. Bárczi is osztja úgylátszik Gombocznak (ÖM. II/1, 81) és KNEZSÁNAK (Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig 52, 56) és sokaknak azt a nézetét, hogy a XIV. századig általában voltak *eü, ou* kettőshangzók a magyarban, a XVI. század végéig mint helyesírási jel egységesen az *ó*-t, *ót* (később *öt* is) jelölte az *ew, ev, ow, ov* stb. betűkapcsolat, majd a XVI. század után az írásból is eltűnik. A XIX. sz. elején feljegyzett nyelvjárási kettőshangzók ezek szerint mind későbbi fejlemények. Mi volna tehát kettőshangzók szempontjából az általános kép? A XIII. századig az egész nyelvterületen egységesen voltak *ou, eü* kettőshangzók, a XIII. század végére az egész nyelvterületen kivesznek, a XIX. században pedig a nyelvterület igen jelentékeny részén ismét felbukkannak (vö. a kettőshangzók térképével. KÁLMÁN: A mai magyar nyelvjárások 32). Mai ismereteink szerint *ou, eü*-szerű diftongusok (*ou, aó, aó, eó, eó, őü* stb.) vannak Somogy középső harmadában, az Ormányság egy részében, a Sárközben, Borsodban, Heves megye egy részében, a Jászságban, Bodroghközben, az egész Tiszántúl a Körösökig, a Szamos vidékén, a Székelység jelentős részében. Ha a XIX. században már ilyen nagy területen megvoltak, alig valószínű, hogy robbanásszerűen kezdődtek, hanem előzményük is kellett, hogy legyen. Van azután egy másik kettőshangzótípus, az *üö* ~ *ie* ~ *üö* és ennek számos változata. Erről a XVI. századból vannak az első följegyzések (vö. BENKÓ: MNY. XLVII, 221–229). A XVII. századtól a XIX. századig ismét nincs nyoma, a XIX. századtól kezdve tudjuk, hogy megtalálható a nyugati nyelvjárásterületen (Sopron, Vas, Zala), Nyitra vidékén, a székelység délkeleti nyelvjárásaiban és a csángók egy részénél.

Noha nem bizonyítható egyik fajta diftongus folytonossága sem, sem az egyik folytonossága nem bizonyítja még a másikat, úgy vélem, hogy óvatosabb megfogalmazás is elég volna, vö. pl. PAIS DEZSÓ véleményét: „Azt, hogy a kettőshangzók az egész magyar nyelvközösségnek, a nyelvközösség minden nyelvjárásának az ejtéséből a XIV. század végéig teljesen kivesztek volna, valószínűtlennek tarthatjuk. A nyelvjárások egy részében, sőt — azt hihetjük — jelentékeny részében tovább éltek azok. A hangjelölésben, a helyesírásban történhetett valami „reform“, amely a kettőshangzók jelölését az időtől kezdve mellőzte, illetőleg egyik elemüknek a jelével tüntette fel őket“ (MNY. XLVI, 111).

A helyesírásról szóló fejezet sorra veszi az egyes betűket, megadja hangértéküket, a betűk és a hangok megfelelését táblázatba foglalja, majd egy igen értékes és tanulságos szakaszban összefoglalja az egyes betűk hangértékéből, illetve a hangok jelöléséből adódó eredményeket. Különös értékkel bír ez az oklevél a helyesírás szempontjából is, hiszen ez az első hiteles latinbetűs oklevelünk. A szerző megállapítja, hogy az oklevél magyar szórványainak helyesírását nem lehet egyetlen forrásra visszavezetni. A *g*-nek *gy* hangértékben való használata, a *ny*-nek *gn*-nel való írása, a zöngés és zöngétlen hangok pontos és biztos megkülönböztetése és egyéb negatív bizonyítékok a német eredet ellen döntenek, tehát a magyar helyesírás alapjául szolgáló latin ejtés valamely latin nép (olasz vagy francia) sajátja volt. BÁRCZI MELICH-hel ellentétben az olaszos latin ejtés mellett foglal állást egyrészt művelődéstörténeti alapon, másrészt azért, mert a *c* betű *cs* hangértéke, valamint az *f* betű *s* (*š*) hangértéke inkább az olaszos ejtés javára billenti a mérleget. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az oklevél helyesírásának néhány sajátja (a *k* nagymérvű használata, *ch* = *χ*, *z* = *sz*, *c* = *c*, *h* = *h*, *γ*, *χ*) német hatást mutat. A végeredmény egy vegyes helyesírás, amelybe speciális magyar vonások is vegyülnek.

A tőtanban (132—140) nagy hozzáértéssel boncolgatja az oklevél nyelvállapotában éppen átalakulóban lévő (tővéghangzólekopás, *-γ* > *-u* változás) bonyolult rendszerét. A szórványok természetéből adódik, hogy elsősorban a névszótövekkel foglalkozik.

A *szóképzés* fejezete (140—182) talán a legrészletesebb nemcsak terjedelme miatt, hanem a szóképzésre és az egyes képzőkre vonatkozó óriási irodalom felhasználása miatt is. A szerző teljesen otthon van a nyelvtörténet minden ágában, de a szóképzés területén valóban szinte a teljességre törekszik. (A *-d* képző tárgyalásában [148—149] nem egészen két lapon 72 könyvészeti utalás van.) Anyagát a szokásos módon csoportosítja: denominális névszóképzés, deverbális névszóképzők, denominális igeképzés, deverbális igeképzés. Természetesen a két utóbbi tárgyalása rövidebb, minthogy az oklevél szórványainak túlnyomó többsége névszó, elsősorban főnév, verbum finitum egy síncs, igenév is csak egy (*meneh*). Az egyes képzők tárgyalásában foglalkozik az oklevél képzőivel, majd összeveti ugyanazon képző későbbi alakváltozataival, a nyelvjárási adatokkal, tárgyalja a képző eredetére vonatkozó nézeteket, majd megadja a képzők finnugor megfelelőit. A képzőkre vonatkozó hatalmas irodalom ellenére is akad még e téren tennivaló. Így pl. az *-ász* képző (*luazu*) magyarozatát BÁRCZI kísérel meg először a megfelelő tudományos apparátussal. Ha nem is tudja a kérdést véglegesen tisztázni, de egy nagy lépéssel tovább vitte. Ugyancsak számos új szemponttal járul hozzá többek közt a *-t* képző eredetének és fejlődéstörténetének vizsgálatához (162—164).

A 157. lapon a vog. *sāñkwēr* adat téves *sākwr* helyett, a *kom* 'férfi' pedig kondai alak, nem felsőlozvai.

Egy kis megjegyzéznivalóm van a 172. laphoz : A *-t* locativus nemcsak az ugor nyelvekben mutatható ki biztosan, hanem a permiekben és a finnségben is (vö. LAKÓ I. OK. I, 210 kk.).

Kisebb terjedelmű az összetételre és a mondatra vonatkozó fejezet. Ez természetes, hiszen szórványokról, nem összefüggő szövegről lévén szó, a mondatnak csak egészen szűk területével foglalkozik, a jelzős szerkezettel, a jelöletlen és jelölt birtokos szerkezettel, a 3. szem. birtokos személyrag történetével, valamint az oklevélben előforduló egyetlen típusú határozós szerkezettel, az allativus-terminativussal. Ez a határozó egyszer fordul elő pusztá lativusraggal, és tizenegyszer a *rea* névutó segítségével. A *rea* névutóra vonatkozó fejtegetések zárják le ezt a fejezetet.

Hogy milyen óriási anyag alapján vonja le következtetéseit, arra a szómutató is utal, amely mintegy 2500 adatot tartalmaz. A szómutató alapos, gondos munka, és nagy segítséget jelent a mű használatának. Noha értelemszerűen következik a rövidítésekből, nem ártott volna egy mondatban utalni arra, hogy a szó után következő szám nem a kötet lapszámára vonatkozik, hanem a szakaszokra. A szakaszokra való utalás védhető és indokolt, de a mű használói számára kényelmesebb, gyorsabb a lapszámra való utalás. Tisztában vagyok azzal, hogy mennyi technikai előnyt jelent az, hogy a szómutatót is már készen adhatjuk a kézirattal együtt a nyomdába, és azzal is, hogy a lapszámokkal kitöltendő szómutatót az első tördelt levonat után milyen sürgősen kell összeállítani, hogy a nyomás ne késlekedjék, mégis az utóbbit gyakorlatilag hasznosabbnak tartom.

Sajtóhibák szempontjából vannak kifogásolnivalók a könyvben, de ez ilyen természetű kiadványban mostani nyomdaviszonyaink figyelembevételével nem mindig írható a szerző rovására. Különösen kellemetlenek a nyomás közben történt betűkiesések. Ezek folyó szövegben nem okoznak különösebb zavart, de évszámokban, lapszámra vagy kötetre való utalásban, nyelvi adatban vagy névben megnehezíthetik az illető adat felhasználását. Ilyen betűkiesés elég nagy számban akad a kötetben (pl. 5, 44, 56, 67, 87, 96, 173). A sajtóhibák közül néhányat felsorolok, nem törekedve a teljességre : *volnánk* (volnának h. 15), *MELECH* (*MELICH* h. 17), *kumuk* (*kumuc* h. 55), *MUNKÁCSY* (*MUNKÁCSI* h. 87), *blatbn* (*blatbnz* h. 101), *szepere* (*szerepe* h. 131), *iaūār* (*iaūār* h. 155), *fzentii* (*fzentii* h. 186). A 33. lapon a 28. szakasz 4. sorában lévő mondat : „A szó a szláv eredetű *brěkynja*“ nincs befejezve.

Mindent összefoglalva : BÁRCZI GÉZA műve nyelvtudományi irodalmunk komoly nyeresége, és fontos előmunkálata történeti hangtanunknak és alaktanunknak. A Szófejtő Szótár, a Tihanyi Alapítólevél, számos kisebb-nagyobb értékes tanulmány, cikk és egyetemi tankönyv szerzőjétől más komoly szintéziseket is várhatunk a részletkutatásokon kívül.

KÁLMÁN BÉLA

KNIEZSA ISTVÁN, *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Ak. Kiad. Budapest, 1952. 204 lap.

Kniezsa István szép könyve az első azok közül a régóta várt összegező nyelvtudományi tanulmányok közül, melyek hivatva volnának arra, hogy a legmagasabb tudományos igényeknek megfelelő színvonalon az eddigi eredményeket szigorú kritikával megrostálva és új kutatások alapján kiegészítve összefoglalják. A helyesírástörténet ugyan szorosán véve nem tartozik a nyelvtudomány területére, de mégis erősen összefügg vele, eredményei a nyelvészt, főleg a hangtörténészt a legközelebről érdeklik, talán még jobban, mint a történelem és számos segédtudománya (paleográfia, diplomatika, továbbá településtörténet, történeti földrajz stb.) művelőit. Kniezsa tehát nagy szolgálatot tett a magyar nyelvtudománynak, mikor e fölülte nehéz feladatot vállalta és igen jól meg is oldotta. Nem elégedett meg az eddigi kutatások összefoglalásával, bár e kutatásokban eddig is derekasan és eredményesen közreműködött, de munkája nagyobb részében önálló, új eredményeket ad. Ezek hatalmas adatgyűjtésen alapszanak, s felhasznált adataiban igen sok részletmunka, helynevek szakavatott, eddig nem közölt származtatása és azonosítása rejlik, amire a nyelvtörténésznek külön is föl kell hívni a figyelmét. Az adatok tömegein uralkodik, nem vesz bele a részletekbe, éles szemmel és biztos kézzel gozozza a helyesírás rendszerének változásait.

A bevezetésben (3–8 l.) a szerző rövid tudománytörténeti megjegyzés után kijelöli munkájának vezérfonalát: minthogy egyenes vonalú, töréstelen fejlődést csak a kancelláriai helyesírásban talál, ezt választja középpontul, s ehhez viszonyítja a nem okleveles emlékek hangjelölési rendszerét, természetesen kiemelve az ú. n. huszita helyesírásnak mint független (legalább bizonyos fokig közvetlenül független) rendszernek fontos szerepét. Majd elhatárolja munkája területét az érintkező területektől, egyrészt a paleográfától — s ez teljes mértékben helyeselhető —, másrészt a hangtörténettől, amennyiben elhárítja magától oly helyesírási tények vizsgálatát, melyek összefüggnek hangfejlődési kérdésekkel. Ezt föltétlenül sajnálatosnak kell tartanunk. E kérdések egyáltalában nem ríttak volna ki a helyesírástörténet tárgyköréből, sőt véleményem szerint teljes mértékben beletartoznak. Meglepő ugyanis, hogy egy modern, tudományos helyesírástörténetben egyáltalában nem kapunk feleletet, sőt feleletre irányuló kísérletet sem ilyen kérdésekre: mi volt a hangértéke egy-egy adott korban pl. az *a*, az *o* vagy az *u* betűnek. Ezek és ehhez hasonlók nélkül pedig a magyar helyesírástörténet nem lényegtelen ponton csonka marad, éppen azon a ponton, ahol a társtudományok útbaigazításért hozzá folyamodnának. Igaz, hogy ezek nehéz és részben eldöntetlen hangfejlődési problémákkal fűgnek össze, de Kniezsa helyesírástörténete nem az eddigi eredmények merő összefoglalása, hanem jelentős részben a szerző új kutatásain alapul, s a nyelvész olvasót nagyon is érdekelte volna, mi az álláspontja Kniezsának ezekben a bonyolult és kétségtelenül a helyesírásra is tartozó kérdésekben, a történész és főleg a településtörténész, valamint régi irodalmunk bűvára pedig talán elsősorban ezek iránt érdeklődnek. Pedig, hogy Kniezsának ezekkel kapcsolatban is lett volna mondani-valója, arról kezeskedik eddigi munkássága. Azt is meg kell azonban állapítani, hogy e kérdések vizsgálata bizonyára kitolta volna a mű megjelenésének az idejét, sőt talán az az aggodalom is fölbukkanhat, hogy magát a könyvet, a könyv beosztását aránytalaná tette volna, szétfeszítve szerkezetét és megbontva azt a, kétségtelenül világos felépítését, mely a szerző vezérgondolatán

alapszik. Kniezsa ugyanis egy helyesírásrendszer változásainak történetét igyekszik megrajzolni — a hangsúly a rendszer szón van, s a rendszer változásain —, s ebbe a fenti kérdések csak néhány ponton illeszkednek szervesen bele (pl. az $o \rightarrow a$, $u \rightarrow o$, az $u \rightarrow eu$, ev , ew jelölésváltás). E nehézségen azonban egy fejezetnek a beiktatásával lehetett volna segíteni, mely ebből az eltérő szempontból vizsgálná át újból a tényeket. Az viszont vitatható, hogy egyrészt valóban a huszita helyesírás felbukkanásáig csak egyetlen rendszer fejlődéséről van-e szó, másrészt nem fogja-e föl a szerző egyes korokban a rendszer kérdését túlságosan mereven.

A könyv kizárólag mai latinbetűs helyesírásunk történetének középkori szakaszával foglalkozik, tehát nemcsak a rovásírást, de a görögbetűs hangjelölést is természetesen kirekeszti tárgyalásából.

A könyv első nagy fejezete a kancelláriai helyesírással foglalkozik. A kancellária és a hiteles helyek kialakulása történetének vázlata után (9—14 l.) rátér a kancelláriai helyesírás történetére. Ezt korszakokba osztja, s egyben kijelöli azokat a sajátságokat, melyek alapján a hangjelölés fejlődését vizsgálандónak tartja: az $\dot{s} \sim \dot{z}$, az $s \sim z$, a $c \sim \dot{c}$, a $\dot{d}j$, $t\dot{x}$, l , \dot{n} , az i , a v , az u , \ddot{u} , ou , $e\ddot{u}$ jeleit. Az I. korszak alatt (XI. sz.) és a II. korszak (a tatárjárásig) legnagyobb részében nem is a szó szoros értelmében vett kancelláriai helyesírásról van szó, ez — a kancellária kialakulásával — csak II. Endre alatt kezd igazán formát ölteni, hanem csupán az oklevelek szórványjaiban követett helyesírási gyakorlatról, illetve e gyakorlatból kihámozható rendszerről. Ez Kniezsa megállapítása szerint az I. korszakban meglehetősen egységes, noha primitív, a II. korszakban szeszélyes és szétágazó (14—37 l.). Am e kétségtlenül helyes ténymegállapítás ellenére a helyesírási rendszer történetének folyamatossága, az egyes oklevelek helyesírásának összefüggése nem lehet kétséges, különben maga Kniezsa is említi, hogy a magyar helyesírás néhány jellegzetessége a XI. századtól föllelhető (15 l.). Nem szabad túlságosan következetes és egységes gyakorlatot követelnünk. E korszak kétségtlenül az elágazó kezdeményezések korszaka, de világosan fölismerhető benne, egyrészt, mint említettem, az összekötőkapocs, az egyes hangok jelölésében kétségtelenül jelentkező íráshagyomány, másrészt oly egységes törekvés, mely a XI. században kialakult, még kezdetlegesnek mondható helyesírás fogyatékosságait, félreérthetőségeit igyekszik kiküszöbölni. Ez a törekvés csak részleges sikerrel jár, bizonyos tökéletlenségeket (ugyanaz a betű több hang jelölője, ugyanannak a hangnak több jele van) teljesen még a későbbi kancelláriai helyesírásban sem sikerül megjavítani, de a haladás és a haladás ugyanazon cél felé törő vonala szembezőkő. Az a körülmény pedig, hogy a megoldást a gyakorlatban szétágazó utakon keresik, nyilván összefügg az iskoláztatásnak a kérdésével is. Helyesnek tartottam volna, hogyha a szerző egyrészt kiemeli ebben a korban is mind a hagyomány folytonosságát, mind a fejlődés irányát, másrészt a kísérletezésekkel kapcsolatban rámutatott volna az iskoláztatás problémájára, ha e probléma tüzetesebb vizsgálata túl nőtt volna is művének keretein. Általában Kniezsa fősúlyt az eltérésekre veti. Ezek megállapítása kétségtelenül fontos és fölveti az eltérések okának problémáját; a hagyomány töretlen folytonosságának, a fejlődésnek, az összefüggésnek kidomborítása kedvéért azonban nagyobb nyomatókat érdemeltek volna az azonos vonások, ezek, noha a szerző látja és említi őket, erősen háttérbe szorulnak, s nem rajzolódik ki megfelelő élességgel a magyar helyesírás történetének folytonossága, megszakítatlan vezérvonala. — A III. korszakban, mely a tatárjárástól az Anjőu-kor végéig tart (38—57 l.),

már valóban beszélhetünk kancelláriai gyakorlatról, helyesírásunk határozottan az egységesülés felé halad, de az előző kor tökéletesítő törekvései több ponton elakadnak, nem sikerül megvalósítani azt az elvet, hogy ugyanazon betű vagy betűkapcsolat mindig ugyanazt a hangot jelöli. — A IV. korszak Zsigmondtól a mohácsi vészig terjed (58—60 l.). E korban a kancelláriai helyesírás csaknem teljesen egyöntetűvé válik, de még mindig nem egészen logikussá és szabatosná. Mindezen korszakok kancelláriai helyesírásának jellegzetességeit, főképpen a fönt jelzett hangok jelölésében, Kniezsa igen alaposan, hatalmas anyagon tárgyalja, nagy számmal használva föl saját helynévmagyarázatait, melyeknek jelentős része itt lát először napvilágot. Az a biztonság, mellyel az adatok tömkelegében mozog, föltétlenül imponáló.

A következő fejezet tárgya a kancelláriai helyesírás — s ez a szerző elgondolása szerint egyenlő e korban a magyar helyesírással — eredete. Ebben a kérdésben Kniezsa, bár általában éppúgy a vegyes eredetű helyesírás mellett köt ki, mint MOOR ELEMÉR (NéNyünk. VII, 8) és magam is (MNY. XL, 329 ; TihAl. 126 kk.), egyes részletekben másképp látja a dolgot. Ő ugyanis, noha nem tagadja helyesírásunk egyes vonásaiban a latin forrás lehetőségét, elsősorban élő nyelvek teljes helyesírási rendszerének átvételére (majd keveredésére) gondol, s ezért egybeveti a XI. századi magyar, a X—XI. századi horvát és német meg a XII. századi cseh hangjelölést, s elsősorban ezekből vonja le következtetéseit. Meg kell vallanom, hogy egyetlen olyan ponton sem győzött meg, ahol eddig más véleményen voltam, mint ő. Sehogyan sem tudok egyetérteni vele abban, hogy nem a népenként eltérő latin kiejtést veszi a magyar helyesírás alapjául, hanem az élő nyelvek helyesírását. Kétségtelen, hogy az anyanyelven való írás e korban mindenütt elég ritka volt, a latin írásbeliséghez viszonyítva elenyésző, főleg az oklevelezésben. Semmiképpen sem akarom kizárni azt a lehetőséget, hogy az idegen papok egy-egy magyar szó leírásakor saját anyanyelvük szórványosan leírt helyneveinek, esetleg egyéb szavainak hangjelölésétől (mely persze ugyancsak latin kiejtésükön alapult) befolyásoltathatták magukat, különösen ha olyan hangokat kellett leírniuk, melyek latinságukban hiányoztak, de anyanyelvükben megvoltak, döntőnek azonban az egyes népek különféle latin ejtésében megnyilatkozó hangértéket tartom. Igaz, hogy ez nehéz problémákat vet föl. Nem tudjuk pl. hogy a XI. században hogyan olvasták az olaszok a latin *i-t* (*j-t*); ma nem úgy olvassák, mint a *ge, gi g-jét* (pl. *ianua* nem *džanua*), s ennek az olvasásmódnak kétségtelenül igen régi gyökerei vannak. Semmiképpen sem döntő tehát, hogy a latin *i-ből* az olaszban *dž*, vagy nyelvjárásokban *ž, z* lett, ebből a XI. századi latin olvasásra bizonyos határokon túlmenő következtetéseket levonni annyit jelentene, mint összetéveszteni a vulgáris latint a középkori latinnal, ami a magyar nyelvészeti irodalomban oly sokszor megtörtént, éppen e kérdésekkel kapcsolatban is. Sőt még az sem bizonyít sokat, ha helyel-közzel az olasz szövegekben a *dž-t* egy-egy szó latin etimológiájának megfelelően *i*-vel is írták. Kniezsa okfejtése szerint pl. teljesen érthetetlen volna, hogy a magyar hangjelölésben a *g* a *gy*-nek, az *i, j* pedig a *j*-nek és sohasem a *gy*-nek a jele. Az előttünk álló adatok már a rendszerek keveredését mutatják, s nem lehet azt kívánni, sőt föltenni sem, hogy ebben a keveredésben az eredeti rendszerek zárt szakaszai, egységes rendszerdarabok logikusan illeszkedtek légyen össze, pl. egész mássalhangzópárok, sőt mássalhangzópár-sorozatok jelölése érintetlenül maradt légyen egységes elveket mutatva, az eredeti rendszer igazolására. Az kétségtelen, hogy tudatos kísérlet e korban nem történhetett

egy logikus rendszer fölépítésére, ilyesmi pl. még a sokkal fejlettebb francia helyesírásban is csak 1200 tájékán keletkezett, s ott sem a kancelláriai, hanem a könyvírásban (Guiot rendszere). Kniezsa a magyar helyesírás legjelentékenyebb forrásául, szinte alapjául a német helyesírást tekinti, noha német oklevelezési gyakorlat e korban nem volt, legföljebb német szórványok szerepelhettek. Nem akarom a németes vagy akár éppen a német hatás lehetőségét, sőt fontosságát tagadni, mint eddig sem tagadtam, csak nagyobb óvatosságot tartok szükségesnek. Veszedelmesnek tartom szinte eleve megépített elmélet alapján dönteni, s csak azt rekeszteni ki az így föltett eredetből, ami ordítva nem vág hozzá. Pl. az *s* betűnek *š* ~ *ž* hangértékben való használata éppúgy lehet olaszországi latin, mint németes latin, vagy inkább német, nézetem szerint nem helyes egyszerűen a német mellett kikötni; a helyes eljárás vagy a döntést a két lehetőség között függőben tartani, vagy a tény azzal magyarázni, hogy ezen a ponton a később összekeveredett két rendszer egyezett. Vagy pl. Kniezsa a *c*-nek *č* hangértékben való használatát magyar fejleménynek magyarázza, mely a *c*-nek *c* hangértékéből indult volna ki, emez pedig németes eredetű volna. A latinbetűs helyesírás keletkezése idejében azonban *c* a magyar nyelvben, ha ugyan egyáltalában volt már, nagyon ritka lehetett, a XI. században egyetlen példánk van rá, viszont a szó elején pl. még a XII. századnál semmiesetre sem régebb *csap* szóban is hanghelyettesítés történt, annak jeléül, hogy ilyen helyzetben *e* hang még ekkor sem volt meg a nyelvben. Ilyen magyarázathoz csak akkor volna jogunk folyamodni, ha más lehetőség nem volna. Az olaszos latin ejtésben a *c* (*e*, *-i*) azonban *č*-nek hangzik, azt pedig nem lehet elvitatni, hogy a magyarban vannak olaszos latinra valló helyesírási vonások: bármilyen mértékkel mérünk, az olaszos latin eredetet nem lehet megtagadni pl. a *g* = *gy*, a *gn* = *ny* jelöléstől, semmi más akadálya nincs tehát a *c* = *cs* jelölés olaszos latinból való származtatásának, mint az, hogy ez is gyöngíti az egyoldalú németes származtatás elméletét. Helyesírásunk eredete kérdésében változatlanul a TihAl. 129–130 lapjain röviden összefoglalt álláspontomon maradok. Ez különben is csak részletekben tér el Kniezsa véleményétől, a vegyes eredetű helyesírás kérdésében azonos.

A következőkben a XII. században föllépő újításokat, különösen a francia hatást tárgyalja a szerző (74–78 l.). A legtöbb ponton egyetértek vele, egyes részletek ugyan elmaradtak, mint pl. a sorvadó magánhangzók *e*-vel való jelölése, talán mert ez a rendszer és az eleve vizsgálandónak kitűzött jelölések szempontjából másodrendű fontosságú. A *ch* jelölés *c* hangértékben való használatát azonban Kniezsa magyar fejleménynek tartja. Ez elvégre valóban lehetséges. Mégis, egyrészt nem merném a francia hatást az 1193-as oklevéllel lezártnak tekinteni, történeti tények, melyek a helyesírástörténethez is szükségszerű háttérrel alkotnak, ezt semmiképpen sem támogatják, másrészt az *sch* = *s* (*sz*) pontos párja a *ch* = *c*-nek, egyik a másik nélkül, főleg az előbbi az utóbbi nélkül érthetetlen. A *ch* = *c* ugyanis sokkalta gyakoribb a pikárdos franciában, mint az *sch* = *ś* > *s*, pedig a magyar *sch* = *s* (*sz*) francia eredetét Kniezsa valószínűnek ítéli. Ahonnan az egyik, onnan a másik is jöhetett, sőt meglepő volna, ha nem jött volna. Ha a *ch* = *c*-t valóban ki kell iktatnunk francia eredetű jelöléseink közül, amit nem látok eldöntöttnek, akkor az *sch* = *s* (*sz*)-t még inkább, s valamilyen egyéb módon kellene magyarázni. Ilyen magyarázó lehetőségekre különben Kniezsa is rámutat. Még kevésbé tartom valószínűnek, hogy a francia hatás korában fölbukkanó *gu* jelölés — *g* hangértékben — magyar eredetű volna. Nem is nagyon értem,

Kniezsa miért gondol erre. Ha a francia hatás korában jelentkezik egy olyan jelölés, mely csak a franciában van meg, amelynek magyar földön való kifejlődését sem a helyesírás mögött esetleg meghúzódó hangfejlődés nem igazolja, sem más magyar helyesírási analógiák nem valószínűsítik, akkor semmi okot, de módot sem látok a franciás hatás kétségbe vonására. A $qu = k$ ugyanis közvetlenül vagy közvetve (a latinon át) ugyancsak a franciára megy vissza. Az *anguilla* > *angolna*-félékben található megfelelést mégha magyar $gv > g$ fejlődésnek magyarazzuk is, ilyen példa oly ritka és oly bizonytalan korú, hogy ezen a fejlődésen a helyesírási tény nem alapulhat.

A következő fejezet a nem kancelláriai eredetű kisebb nyelvemlékek helyesírásával foglalkozik (79—101 l.), mégpedig Anonymus, a Halotti Beszéd, az Ómagyar Mária-Siralom, a Gyulafehérvári Sorok, a Königsbergi Töredék és Szalagjai, valamint a szójegyzékek és a XV. századi nyelvemlékek helyesírásával a kódexeket kivéve. Nem tudni miért, kimaradtak a későbbi krónikák, pl. Kézai, Márk, dubniczi stb. magyar szórványai, pedig ezek a könyvírás szempontjából éppen idevágó anyagunk hézagossága miatt becsesek és sehogyanszem mellőzhetőek. Különösen fogas kérdés Anonymus helyesírása. Kniezsa, ki Anonymust határozottan II. Béla korába helyezi, e helyesírást a kancelláriai helyesíráshoz méri (mint általában minden e korbelt, sőt alapjában véve minden későbbi helyesírásváltozatot is), s valóban ez az eljárás ebben az esetben a priori jogosnak látszik, hiszen Anonymus az egyetlen, magyar szórványokat is adó könyvírónk, kinek az oklevelezéshez föltétlenül köze is volt, bárhogy fogjuk is föl a nótárius munkakörét. Annál meglepőbb azonban a szerzőnek az a, különben kifogástalanul igazolt megállapítása, hogy Anonymus helyesírása nem vág semilyen korbelt oklevél szórványainak helyesírárendszeréhez. Ha azt tesszük föl, hogy a XII. században nem volt magyar könyvírás (szövegírás), vagy ez nem volt olyan mértékű, hogy külön helyesírási vonásai fejlődhettek volna, Anonymus helyesírása tehát nem viszonyítható egyébhez, mint a korabeli oklevelek magyar szórványainak helyesírásához, akkor a problémát megoldhatatlannak kell tekintenünk, vagy beletörődnünk abba, hogy az oklevelezés helyesírásáról nagyon is hézagosak az ismereteink, s ha egyáltalában merhetünk beszélni kancelláriai helyesírásról és ennek fejlődéséről, megállapításaink a legnagyobb mértékben ingatagok. Szinte közelebb áll azonban Anonymus helyesírásához a Halotti Beszédé, mint az egykorú okleveleké, noha természetesen az időbeli távolság szükségszerűen különbségeket is idéz elő. Való, hogy Anonymus helyesírása több ponton különbözik a Halotti Beszéd helyesírásától is, így a *c*, a *gy*, az *ny* és a χ -féle hangok jelölésében. Ezek a különbségek azonban nem látszanak olyan súlyosaknak, ha meggondoljuk, hogy a *c*-nek anonymusi *ce*, *cy* jelei a HB.-ben elő sem fordulhatnak, minthogy ott a *c* sem veláris magánhangzó előtt, sem szó végén nem fordul elő, a χ -nak (χ -nak, γ -nek) *c*-vel való jelölése, mely Anonymusra jellemző minden más forrás kizárásával¹, talán csak a kései másoló értelmetlen helyesbítése a neki már

¹ Anonymus *c*-je és a HB. *ch*-ja teljesen azonos hangot, mégpedig χ -t An. *Bodoctu* és *Bucna* meg HB.: *iochtotnia*, χ -t pedig pl. An.: *Blacorum*, *Bycoriensy* HB. *achscin* stb. példákban mutat, a γ -re — vö. An. *Hulec* — a HB.-ben nincs példa, a szókezdő χ -t viszont Anonymus is mindig *h*-val írja, ami a HB.-től sem idegen, ámde e három rokon hangot Árpád-kori helyesírásunk nem szokta egymástól külön jellel megkülönböztetni. Ha azonban föltesszük, hogy a kérdéses esetekben Anonymusnál a *c* jelölés az eredeti *ch* helyett a kései másoló rovására írható, akkor e hangok jelölésében csak annyi eltérést láthatunk, hogy Anonymusnál a szókezdő χ - soha *ch*-val nincs írva, míg a HB.-ben ez elég gyakori jelölésmód.

szokatlan *ch*-ből, ez pedig jól illenek a HB. eléggé gyakori *ch*-ihoz ; hiszen az ebbe a korba nem illő *th*-t Kniezsa ugyancsak a másoló rovására írja.

A fennmaradó eltérések kevésbé súlyosak, mint azok, melyek a HB. és a vele egykorú kancelláriai helyesírás között fennállnak, különösen, ha a negatívumokat is figyelembe vesszük, pl. a *č* sem Anonymusnál, sem a HB.-ben sohasem *ch*, a *k* egyikükben sem *qu* stb. Anonymus tehát, noha egyéni jellegzetességei is vannak (pl. *ce*, *ge*, *?th*), beilleszthető volna egy külön szövegírási helyesírásfejlődés vonalába, mint e helyesírás-fejlődésnek nem kiinduló pontja, de első reánk maradott emléke. E szövegírás ugyan külön hagyományokat fejlesztett ki, de természetesen nem vonhatta ki magát a nagyobb tekintélyű kancelláriai gyakorlat hatása alól. Az utóbbian felbukkanó gyakori reformok: előbb a II., majd (a szójegyzékekben és a XIV—XV. századi emlékekben) a III. kancelláriai korszakban jelentkező változások hol halványabban, hol erősebben a szövegemlékek helyesírásában is visszatükröződnek, innen a HB. és Anonymus között mutatkozó néhány különbség, mely arra mutat, hogy a HB. újabb hatásoknak is ki volt téve, pl. HB.: *sc*, *sz*, *ny*, *nh*. Másrészt azok a vonások, amelyekben Anonymus a XII. század közepének kancelláriai helyesírásával egyezik, mint pl. *s = š*, *č* ; *z = s*, *z* ; a palatalisok *g*, *n*, *l* jelölése ; a *k*-nak *c*, *k* jelölése stb., egyaránt XI. századi hagyományra mennek vissza. Anélkül, hogy ezt a kérdést, mely kétségtelenül alaposabb vizsgálatot érdemel, eldöntöttnek vélném, úgy hiszem, joggal fölvethető a XI. századig visszamenően, a kettős, szövegírási és kancelláriai, de persze több ponton érintkező íráshagyomány gondolata. Úgy emlékszem Kniezsa egy régebbi előadásából, hogy egykor maga is hajlott e fölfogás felé. Sajnálható, hogy könyvében nem szállt vitába e régebbi nézetével, s nem adta elő okait, melyek nyomása alatt elgondolása módosult, legalábbis annyira, hogy a szövegíráshagyományt csak a Halotti Beszéd korától keltezi, és csak nagyon alárendelt fontosságot és érdekességet tulajdonít neki, sőt hajlandó XIV. századi szövegemlékeinkben mutatkozó hagyományos vonásokat azzal magyarázni, hogy ezek régi szövegek többé-kevésbé hű másolatai, holott ez a föltevés vagy a következetes eltéréseket (pl. *c = ch*, vagy kisebb mértékben *sc = s (sz)*, ez utóbbi ugyanis a KT. és Sz. kivételével erősen váltakozik *z*-vel), vagy a makacs régiességeket megokolatlanul hagyja. Pedig a könyvében tömörített összeállítások alapján (melyekben pedig e tekintetben fontossá válható jelölési változatok nincsenek föltüntetve) sem látom az eltéréseket olyan súlyosaknak — hogy egy általában archaikusabb jellegű könyvírás-hagyományt ne lehessen föltenni teljes joggal, ellenkezőleg, ezt látom a jelenségek legegyszerűbb és legvalószínűbb magyarázatának. A kérdés, melyet, ismétlem, nem akarok eldöntöttnek tekinteni, egyáltalában nem lényegtelen, sőt nagyon is messzevágó volna ; ha ilyen a XI. századig visszamenő, a kancelláriaitól bizonyos fokig eltérő szövegíráshagyomány igazolódna, a magyar írásbeliség kezdeteiről egészen más képet alkothatnánk magunknak.

Könyvírásos emlékünk még a XV. században is viszonylag oly kevés van, hogy ezek alapján nem szabad túlságosan merev következtetéseket levonni. Nehezen értem meg pl., hogy a Nyírkállai Glosszák és a Szalkay Glosszák egyező *ű* jelölése ellenére Kniezsa kétségbe vonja a Szalkay Glosszák XV. századi datálását, éppen a benne előforduló *ű* és *ő* jelölések alapján, holott ez a jelölés, mely már a XIV. században is bejuthatott hozzánk a Königsbergi Szójegyzék tanúsága szerint, a XV. század végétől nem tagadható meg, ha két egymástól független forrásban is jelentkezik.

A szójegyzékek, meg a XV. századi különféle emlékek helyesírása nem egyöntetű. Kétségtelen egyrészt, hogy, mint erre Kniezsa nyomatékmal rámutat, a kancelláriai helyesírás különböző fokú és különféle pontokon érvényesülő hatása mutatkozik bennük, másrészt azonban ettől függetlenül is az látszik rajtuk, hogy az ekkor már kétségbe nem vonható könyvírás hagyomány, nem tudni milyen kortól kezdve, ágakra szakadt. Kevésszámú emlékünknél alapján talán egyelőre nem lehet ezeket az ágakat szétválasztani, fejlődés-vonalukat és egymáshoz való viszonyukat, érintkezéseiket és eltávolodásaikat tisztázni, de egy könyvírás-hagyomány közös és a kancelláriai helyesírástól elhajló vonásai a sokféleségen is átszillannak. Ez a tény figyelmet érdemel és kódexeink helyesírásának vizsgálatában nemcsak a kancelláriai helyesírás hatásával, mely ennek helyel-közzel könyvírás-ként való felhasználásáig megy, kell számot vetni, hanem a bizonyos fokig külön utakon haladó szövegírás-hagyománnyal is, ennek továbbélésével. A következőkben a szerző ugyan többször megállapítja, hogy egy-egy kódexbeli helyesírás-típus régebbi könyvírás-hagyományban gyökerezik, de nézetem szerint ennek a kérdésnek nem szentel elég figyelmet, nem tulajdonít kellő fontosságot, annyira lekötí érdekletését a kancelláriai helyesírás kérdése. — Az elágazások talán ismét az iskoláztatás kérdését vetik föl, ezt a sajnálatosan tisztázatlan művelődési kérdést, mely pedig könyvírásunk fejlődésére, az eltérő változatok keletkezésére és összefüggésére is világot vethetne.

Teljesen új, és rendkívül fontos a kódexek helyesírásával foglalkozó fejezet (102—143). Kniezsa rendet teremt kódexeink helyesírásának látszólagos rendszertelenségében, és három típuscsoportot különböztet meg: I. mellékjeltelen rendszer, II. mellékjeles rendszer, III. a kettőnek igen változatos mértékű és módú keveredése. Mindkét főcsoportot ismét négy alcsoportra (A, B, C, D) osztja föl főleg a *c ~ ě* hang jelölésének alapján, de a többi fontosabb eltéréseket is figyelembe véve. Pontosan számba veszi az egyes kódexeket és az egyes kódexek „keze“-it és mindegyikről megállapítja hovatartozásukat. Fejtegetései általában nagy mértékben meggyőzők. A lényegesre veti a súlyt, mellőzve a jelentéktelent. Ha itt-ott statisztikai adatai, utalásai nem egészen pontosak, ez a felosztás helyességén általában nem változtat.

Az igen nagyszámú adat, az egész hatalmas anyaggyűjtés ellenőrzésére nem vállalkozhattam, csupán néhány mélyfúrást tettem, ezek azonban apróbb-nagyobb filológiai pontatlanságokra mutattak rá. Pl. a Festetich-kódexre vonatkozólag a szerző megállapítja, hogy benne az *s* (*sz*) hang jele általában *z*, az igék második személyében azonban sokszor *zs*, nem említi meg azonban a szórványos, de nem ritka *s* jelölést, pl. 6: *bossualloth*, 7: *thystesseeggel*, 9: *seplewtelen*, 11: *solgadnak*, *seplethelen*, *beseedy* stb., stb.; az említett *zs* jelöléssel kapcsolatban pedig hivatkozik MELICH: NyK. XLI, 377-re, e helyen azonban Paasonen szófejtései vannak. — Megvizsgáltam azonkívül a szerzőnek a Keszthelyi kódex *c ~ ě* jelölésére vonatkozó megállapításait is. Szerinte e kódexben mindkét hang uralkodó jelölése *ch*, emellett *cz* is előfordul, mégpedig *cz = ě* 10-szer, *cz = c* 18-szor, egyszer pedig *c*: *gerlice* (229). Kevésbé lényeges, hogy a *c = c* előfordul latin szavakon (pl. *cilicium*) kívül az *ecettel* (210) adatban is, vagy hogy a *gerlice* helyesen *gerlyce*, hogy a *cz = c*-re nem 18 adat van, de meglehetősen futólagos átnézés alapján is 23-at találtam (a *cz = ě*-re én is valóban 10 adatot számláltam), hiszen ezek nem befolyásolják a besorolást. Nem állja meg a helyét azonban az a főmegállapítás, hogy a *c*-nek uralkodó jele a *ch*. A másoló helyesírásában világosan *ch = ě*, *cz = c*, ami a

szerző osztályozása szerint Velkei helyesírását nem az I. D, hanem az I. B típusba utalná, ellenben az eredetibb szöveg helyesírásában, melynek a Keszthelyi kódex a másolata, úgy látszik, mintha fordítva lett volna: $ch = c$, $cz = č$, noha Kniezsa ezt a típust nem említi, nyilván minthogy nincs rá megfelelő, ránk maradt példa. A $ch = c$ azonban a Keszthelyi K.-ben három egyéb példán kívül csak az *orcha* szó írásában jelentkezik, az igaz, hogy ebben meglehetősen következetességgel. Hogy azonban a másoló helyesírásában az eredetitől eltérően $ch = č$ és $cz = c$, azt kétségtelenül bizonyítják ilyen javítások, mint *Tekenc*[z]h (155), *or*[ch]czadath kétszer, *or*[ch]czam (163), melyekre már VOLF GYÖRGY fölhívta a figyelmet. S hogy itt a másoló helyesírása eltért az eredetitől, azt bizonyítja az is, hogy a Kulcsár kódex megfelelő helyén *Tekencz*, ill. *orcha*-van.¹ Ez a körülmény rámutat arra, hogy a jelölések mérő statisztikája nem tárja föl a valódi helyzetet. Ha csak azt vizsgáljuk, hogy a Keszthelyi kódexben a *c*-t milyen betűkapcsolatok jelölik, valóban azt kell mondani, hogy a *cz* mellett a *ch* is, sőt a csaknem 30 *orcha* példa miatt a *ch* számszerűleg gyakoribb. Ez azonban ott, ahol a rendszerre esik a fősúly, nem kielégítő. Ha arról van szó, mi volt a másoló helyesírási rendszere, egy pillanatnyi kétség sem fér hozzá, hogy erre jellemző a $č \sim c$ pontos megkülönböztetése $ch \sim cz$ jelöléssel, s hogy az eltérések csak a másoló szórákozottságából, illetve az *orcha* esetében valamilyen egyetlen szóra vonatkozó íráshagyományból (amilyen pl. a *scent* írásmódban is sokszor jelentkezik), vagy egyéb okból magyarázhatók, de egyetlen szó és néhány, szórákozottságból keletkezett hiba rendszer alapjául nehezen tekinthető. Kniezsa a keveréktípusok keletkezését másolásból magyarázza. Ez sem kielégítő. Még ha valóban mind másolásból álltak volna elő a keveréktípusok, akkor is helyes lett volna különbséget tenni a valóban keverék rendszerek között, melyekben az író eltérő rendszerdarabokat, nem azonos elvű megoldásokat többé-kevésbé tervszerűen új (ha nem is egységes elvű) rendszerben vegyítve használ és azok között az esetek között, mikor a másoló figyelmetlensége miatt egyszerűen hibászerű kikiskálásokkal állunk szemben. Keverék rendszer pl. világosan, ahol *o* és *ch*, vagy *l* és *ni*, *ny* fordul elő szabályosan. — Jelentéktelenebb pontatlanság, talán inkább elírás, az az állítás, hogy pl. az ÉrdyK.-ben a *č*-nek *cy* jele van a *cyllag* félekben, holott itt a *č* jele csak *c*.

E típusok eredetével foglalkozva a szerző a mellékjeltelenek különböző csoportjait a kancelláriai helyesírás különféle korszakbeli gyakorlatára viszi vissza. Magával ezzel a megállapítással, hogy nagyjában azonos korú szövegek helyesírásai különféle korok kancelláriai helyesírásával rokonok, velejár, hogy kellett lennie könyvirási hagyományoknak is, melyek esetleg a kancelláriai helyesírásból indultak el, de attól bizonyos fokig függetlenül a maguk útján fejlődtek. A szerző különben maga is megállapítja ezt a tényt az I. A. típusú helyesírásra. Nem keres azonban kapcsolatot a XIV—XV. századi kisebb szövegek és egyéb emlékek helyesírása felé, nem igyekszik ezek és a kódexek helyesírása között lévő viszonyt tisztázni akár közös vonásaik, akár eltéréseik alapján, hanem újból és újból csak a kancelláriai helyesíráshoz kanyarodik vissza. Nem vonható kétségbe annak meg-megújuló hatása, de véleményem szerint könyvirásról lévén szó, a régebbi szöveghelyesírási hagyományokhoz való kapcsolat elsősorban érdemelt volna figyelmet és tüzetes tárgyalást.

¹ Kniezsa ugyan a Kulcsár kódexet a Keszthelyi Kódex közvetlen másolatának tartja (167), valószínűbb azonban VOLF GYÖRGY véleménye, hogy mind a kettő közös eredetre megy vissza.

Annál inkább, mert Kniezsa maga is — nézetem szerint helyesen és éles szemmel — megállapítja, hogy pl. a II. típusba tartozó, ú. n. huszita helyesírás alapjai régi magyar könyvhelyesírási hagyományokon nyugszanak (152 l.). — Általában amit a mellékjeles rendszerű helyesírásról ír, az igen érdekes és meggyőző, az egész szép könyv egyik legszebb fejezete. Érdekes a kevert rendszerek keletkezését és a rendszerek egyes jelölésmódjainak eredetét tárgyaló rész is, de mint fentebb már rámutattam, itt kívánatos lett volna élesebben megkülönböztetni a valóban több forrásból kialakult vegyeselvű helyesírást a másolás figyelmetlen gépiessége következtében kisiklásokkal, a rendszer ellen elkövetett hibákkal megtűzdelte helyesírástól. A problémát Kniezsa nyilván látja, több apróbb megjegyzése utal is rá (pl. 169, 180 stb. lapon), de nem fejt ki, és a két kategóriát nem határolja el egymástól. Később néhány érdekes lapot szentel a másolás kérdésének (181—3 l.). Rámutat arra, hogy a másolók jobbra a maguk helyesírását használják, de azért az eredetiből is becsúsztott írásukba egy-egy eltérő jelölés, nyilvánvaló azonban, hogy a helyesírási rendszert nem a hibákra kell alapítani. Kniezsának igaza van, mikor hangsúlyozza a tollbamondás után történő leírást, valóban talán másolt kódexeink egy része így készült. De a közvetlen másolás is megengedi, hogy a leíró saját helyesírását használja, ám ilyenkor a másolás tényét néhány figyelmetlenség elárulja.

A könyv utolsó része a kódexcsaládok és a helyesírástípusok összefüggésével foglalkozik (1666—183 l.). Sajnos ez az összefüggés a szerző alapos vizsgálatai nyomán meglehetősen lazának bizonyul. Ha egyes altípusok hozzáköthetők is egyes szerzetesrendekhez, mint az I. C és a II. B, C, valamint a III. A a ferencesekhez, az I. A és az I. D a domonkosokhoz, a kapott kép közel sem világos, és semmiesetre sem magyarázza meg kódexeink eltérő helyesírását, noha Kniezsa egyes esetekben nagy valószínűséggel határozza meg egy-egy kódex vagy kódexcsoport eredetét. A helyesírási rendszerek egyidejű változatossága nyilván összetett tényezők eredője, melyek között az iskolázás is részt kér, de a kérdés egyelőre megfejtetlen. A szerzőnek elvitathatatlan érdeme, hogy a számos részletpróbálkozás után egyetemlegesen fölveti a problémát és megfigyeléseivel, melyeket az egész anyagon tett, egyik oldalról tüzetesen megvilágítja a tények összefüggését, s ezzel egy jelentős lépéssel viszi közelebb a kérdést tisztázásához.

Érdekesek a huszita bibliával kapcsolatos fejtegetései, melyek számos ponton találkoznak KARDOS TIBOR azóta megjelent elmemozdító tanulmányának eredményeivel (Ak. I. Oszt. Közl. III, 127).

A könyv használhatóságát jó tömör összefoglalás és három mutató: 1. a betűk és hangértékek, 2. a kódexek mutatója és 3. általános név- és tárgy-mutató emelik.

Kniezsa István Helyesírástörténete nemcsak tudományos irodalmunk jelentős gazdagodása, de kétségtelenül nagy teljesítmény. A nézetek eltérhetnek akár az egyes részletkérdésekben, akár az egyes problémák és szempontok fölvetésében, a könyvbe, úgy látszik, becsúsztott pontatlanságokat sajnálhatjuk, de a gazdag anyag összehordása és biztos kezelése, az összefüggések megállapításában, a jellegzetes vonások szétválogatásában, a típusok elhatárolásában megnyilvánuló teremtő lelemény e művet nyelvtudományi irodalmunk java termésébe emeli.

BÁRCZI GÉZA

STEINITZ W., *Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus*. (Separatum ex Actis Instituti Hungarici Universitatis Holmiensis, Series B. Linguistica: 1, 15–39 11.). Év nélkül.

A finnugor mássalhangzó-rendszer összefoglaló áttekintésére mindeddig csupán egy munka két változata állt a szakember rendelkezésére: SZINNYEINEK 7 kiadást ért Magyar Nyelvhasználtása és a Sammlung Göschenben megjelent Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft (2. jav. kiad. 1922) c., a maga nemében remek könyvecskéje. A Nyelvhasználtás legújabb kiadása is azonban 1927-ből való, így természetes, hogy bizonyos mértékben elavult, hiszen az utolsó negyedszázad finnugor nyelvészeti kutatásainak eredményei nincsenek beledolgozva. Mindenkép időszerű volt tehát egy új összefoglaló mű közzététele. Ilyen jellegű — bár nem kézikönyvnek szánta — STEINITZnek most ismertető értékezése, melynek jelentőségét különösen növeli, hogy írója, a „Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus“-ból kitévő rendszerezőnek megismert tudós, nem csupán az irodalom és a nyelvi anyag alapos ismerője, hanem — éppen a magyar szempontból annyira fontos — obi-ugor nyelvek gyűjtője is.

Az 1952-ben megjelent dolgozat, mint STEINITZ megjegyzi, a stockholmi egyetemen a finnugor konsonantizmusról tartott előadásának legfontosabb eredményeit foglalja össze. A terjedelemre nem nagy — mindössze 25 lapnyi — tanulmány igen sok érdekes új szempontot vet föl a STEINITZTŐL megszokott roppant tömör, csupán a leglényegesebbre szorítkozó fogalmazásban, mely még az egészen új elgondolást is röviden, szinte csupán vezérszavak formájában közli, alig ejtve szót a bizonyításra, — nyilván abból az elvből kiindulva, hogy az adatok magukért beszélnek. Kétségtelen tény azonban, hogy az adatok többféleképp értelmezhetők, azért örömmel vettük volna, ha az új szempontokkal dolgozó tudós szerző kevésbé lett volna szűkszavú, és eddig érvényben volt, vagy legalábbis érdemben meg nem cáfolt elméletekkel vitába szállt volna.

A szerzőnek a finnugor hangrendszerre vonatkozó elgondolása ugyanis a lapvetően különbözik az eddig általános fölfogástól. Ez mindjárt a finnugor hangállomány bemutatásában és tárgyalásuk tagolásában szembe tűnik. STEINITZ szerint a finnugorra a következő mássalhangzók tehetők föl biztosan: 1. Z á r h a n g - a f f r i k á t á k p t č é k; 2. spiránsok w d s š ś j γ; 3. nazálisok m n [ŋ] ŋ ŋ; 4. likvidák l l' r. Nem biztos, hogy megvolt a δ² és δ', de a finnugor hangrendszerbe jól beleillik (l. alább). A fősorolásból látható — amit egyébként STEINITZ mindjárt a tanulmány elején határozottan ki is mond — hogy a finnugorban nem volt hosszú mássalhangzó a szótövekben. Ebből logikusan következik, hogy elveti a fokváltakozási elméletet, mely SETÁLA „Über Quantitätswechsel im Finnisch-ugrischen“ (1896, SUSAik. XIV/3) c. korszakalkotó művének megjelenése óta gerincét alkotta a finnugor mássalhangzókra vonatkozó kutatásoknak.

Sajnos, erre a nagy jelentőségű elvi kérdésre is alig „veszteget“ a szerző néhány szót. „Mivel — mondja — a többi finnugor nyelvben nyoma sincs egy a finnségi-lapphoz hasonló paradigmikus mássalhangzó-váltakozásnak, a finnségi-lapp fokváltakozás finnugor eredetének föltevése finnugor szempontból indokolatlan és módszertanilag hibás.“ (19. l.) Szerinte a fokváltakozási elmélet, mely immár 50 éve uralkodik a finnugor hangtörténeten, csak tévútra vezette a kutatást és elterelte a figyelmet fontos összefüggések meglátásáról (u. o.). — Ez a súlyos vád — éppen mivel egy ilyen nagy hatású elméleti alapvetés ellen irányul — bővebb kifejtést érdemelt volna. Nem is látszik egészen

méltányosnak, ha meggondoljuk, hogy a finnugor nyelvtudomány olyan alapvető jelentőségű művei, mint pl. PAASONEN *Beiträge*-je, vagy TOIVONEN *Affrikáta-tanulmánya* — a fokváltakozás föltevésével készültek és rendszereztek bonyolult mássalhangzó-jelenségeket a finnugor, sőt az uráli alapnyelvig! — Teljesen egyetértünk STEINITZcel abban, hogy a fokváltakozás elmélete „soha nem jutott túl a „vorläufig“ megalapozáson“ (19. l.) — ezt különben az elmélet ellenfelei többször és joggal emlegették (pl. KETTUNEN; NyK. L, 170, COLLINDER: NyK. LII, 17 k.) — azonban kétségtelen, hogy ezt a csupán „ideiglenesen“ megindokolt elméletet, még ha később teljes egészében tévesnek bizonyul is, a tudománytörténetnek a termékeny tévedések közt kell számon tartania.

Minthogy STEINITZ tanulmányában minden utalásnak súlya van, külön kiemelendő az a rövid lapalji jegyzet, melyben BERGLAND K. művére (*L'alternance consonantique date-t-elle du lapon commun*, Oslo, 1945) hivatkozva megállapítja, hogy a déli lappban soha nem volt fokváltakozás, tehát a lapp fokváltakozás nem megy vissza az őslappra, ez a körülmény pedig „a finnségi fokváltakozás ősfinn eredetének kérdését új megvilágításba helyezi“ (19. l.). Tudjuk, milyen messzi távlatokat nyitó őstörténeti következtetésekre jutott TOIVONEN „*Protolapin ongelmasta*“ (Esitelmät ja Pöytäkirjat 1949) c. előadásában annak a lehetőségnek fölvetésével, hogy a protolapp valamilyen szamojéd nyelv volt, mely a fokváltakozást ősi sajátságaként hozta magával, őrizte meg, sőt adta át az előfinn nyelvnek (vö. még N. SEBESTYÉN IRÉN: *Adalékok a protolapp nyelv problémájához*, NyK. LIII, 24 kk.). Ha mármost elfogadjuk azt a tételt, hogy az őslappban nem volt fokváltakozás, az egész TOIVONEN-féle föltevést el kell vetnünk. Ezért nem közömbös annak hangsúlyozása, hogy a lappra vonatkozólag ez a kérdés még egyáltalán nincs lezárva, s hogy egyik legilletékesebb lappológus, ITKONEN E. kétségtelenül őslapp eredetűnek tartja a fokváltakozást (l. pl. FUF. XXVI, Anz. 56 k., FUF. XIX, 278).

Hogy pedig a kérdés a finnugorra nézve sincs még távolról sem „véglegesen“ tisztázva, azt mindennél jobban bizonyítja éppen STEINITZ most tárgyalt műve, mely igen nagy szerepet ad a mássalhangzó-váltakozásnak. Csak természetesen STEINITZ szerint „a zárhang-affrikáták *p t č é k*, illetőleg homorgán spiránsaik *w δ š s γ* előfordulása a finnugorban sok, ill. a legtöbb esetben kombinatórikusan szabályozódott. Így a *δ γ* spiráns nem fordult elő szókezdeten, *t k* viszont csak kivételesen magánhangzóközi helyzetben. *č* szókezdeten csak kivételesen fordult elő (főleg affektív szókban), míg *š* alig fordult elő szóbelsején. Ezek a viszonyok most is épp így, vagy hasonlóan jelentkeznek több finnugor nyelvben.“ (15. l.). Ebből, valamint STEINITZnek a finnugor vokalizmus történetét tárgyaló nagy művéből annyi minden esetre megállapítható, hogy a rokon nyelvek hangtani viszonyaira vonatkozó ismereteink jelenlegi fokán — hangtörténeti rendszerezésben nem mellőzhető a (magán- és mással)hangzó-váltakozás föltevése. E váltakozás lényegére, okaira és nyelvi szerepére vonatkozólag azonban egyelőre csupán találgatásokra vagyunk utalva.

A rövid elvi bevezetés után következik az egyes finnugor alapnyelvre föltett, mássalhangzó descendens tárgyalása. Itt mindenek előtt az tűnik szembe, hogy a szerző nem tesz különbséget szókezdő és szóbelseji mássalhangzó között. Ellenben minthogy szerinte a finnugor „zárhang-affrikáták“ és „homorgán spiránsaik“ szoros kombinatórikus viszonyban voltak, a kombi-

natórikus párokat együtt, illetve közvetlenül egymás után tárgyalja. Így lesz a tulajdonképpeni hangtörténet első fejezetének fölirata: „Fiugr. **k* und **γ*“ (19. l.), ami nagyon emlékeztet a SZINNYEI-féle **k* ~ **γ*-re, azzal a lényeges különbséggel azonban, hogy ez utóbbi csak a szóbelseji helyzetre vonatkozik, míg az előbbi a szókezdőre is.

STEINITZ fölfogása a finnugor szókezdő *k*-ről l é n y e g é b e n eltér az eddigi általános fölfogástól. Szerinte a kétféle — veláris és palatális — szókezdő *k* föltevése „az osztják-vogul viszonyok helytelen értelmezésén alapszik. Az archaikus keleti osztják és déli vogul nyelvjárásokban ma is csak egyetlen *k* foném van. A két, *k* és *χ* fonémra való osztódás a déli és északi osztjákban, valamint az északi és alsó-kondai vogulban világosan összefügg e nyelvjárások magánhangzó-rendszerének viszonylag fiatal fejlődésével — a magánhangzó-harmónia megzavarodásával s a veláris és palatális magánhangzók ezzel kapcsolatos eltolódásával és részben egybeesésével, úgy hogy azokat a szópárokat, melyeket régebben a magánhangzó különböztetett meg, most a mássalhangzó különíti el; vö. pl. osztjV. *kör* 'Fuss' — *kör* 'gerade Flusstrecke', viszont osztjS. *kör* — *χör*“ (20. l.) A finnugorban tehát csak egy **k* hang volt, melyet palatális magánhangzó előtt palatálisán, veláris előtt velárisan artikuláltak. Ez a hang aztán a magyarban (szókezdeten) és néhány vogul és osztják nyelvjárásban (minden helyzetben) palatális zárhangra (*k*) és veláris spiránsra (*χ*) vagy *h*-hangra osztódott.

A finnugor *γ*-nek — a továbbiakban csak a magyar megfeleléseket tekintetbe véve — a következő fejleményeit különbözteti meg: 1. magánhangzó előtt *v*, különben *u*, *ü* a) *ló*, *lovak*; b) *te-*, *tev-*; c) *falva*, *falvak*; 2. hasonulás (*toll*, *mell*); 3. hiány (*jut*, *nyuszt*); 4. *γs* > *j* (*új*, *máj*).

Föltűnő, hogy a finnugor **p* magyar megfelelőjéről egyáltalán nem szól. Homorgán spiráns párja, *w*, a magyarban szókezdeten fgr. *e* előtt eltűnt, de a vokálist labializálta (*öt*, *öl*, *öv*); a fgr. szóbelseji *w* kérdése tisztázatlan.

A finnugor **t* és zöngés homorgán spiráns párja, **δ* szintén kombinatórikusan váltakozott. Érdekes megjegyzése STEINITZnek, hogy fgr. szóbelseji *t*-re nincs egyetlen jó etimológia sem: némely nyelvben a *t*, másokban a *δ* képviselője mutatkozik, pl. finn *viite-*: magyar *öt*.

Az affrikátákra (*č* és *ć*) vonatkozólag az a fölfogása, hogy ezek kombinatórikusan váltakoznak a megfelelő zöngétlen réshangokkal (*š* és *ś*), mégpedig az előbbieknél szóbelsején, az utóbbiak szókezdeten fordultak elő. — A zöngétlen réshangok közül viszont az *š* az ősgorban egybeesett az **s*-szel valami *š*-szerű hangba, melyből mind az osztják (*l*, *l*, *t*), mind a vogul (*t*), mind a magyar (*θ* szókezdeten és konsonáns után, *sz* magánhangzóközi helyzetben) fejlemények levezethetők.

A nazálisokkal kapcsolatban: a finnugor **m* kétféle (*m* és *v*) magyar megfelelését egy még meg nem fejtett különnyelvi fejlődés eredményének tekinti. — Továbbá az osztják alapján 3 féle *n* hangot tart föltehetőnek a finnugorra: **n*, **ŋ* és **ñ*. A föltevést támogatja, hogy a másik két nyelvheggyel képzett hangnak is 3 változatát tesszük föl: *l*, *l* és *l*, *s*, *š* és *ś*. (A finnugorban tehát a dentális sornak: *t δ l n* megfelelő teljes kakuminális sor: *č š l ŋ* is volt.) — A negyedik fgr. nazális, a *ŋ*, szoros kapcsolatban állt a *γ*-vel, amit az is bizonyít, hogy a magyarban és a legtöbb mordvin nyelvjárásban mindkettőnek ugyanazok a fejleményei; az osztjákban kombinatórikus paradigmátikus váltakozás van köztük, továbbá nyelvjárásközi váltakozás az osztjákban

kívül a vogulban is, a cseremiszbzen pedig párhuzamos formák η -el és γ -vel. — A legfontosabb állandó mássalhangzókapcsolatokhoz tartoztak a finnugorban a nazális+homorgán zárhang-affrikáta kapcsolatok: *mp*, *nt*, *ņč*, *ńć* és *ņk*, melyek a vogul-osztjákban és a kólai lappban lényegileg változatlanul megmaradtak.

A 3 finnugor *l*-hang (*l*, *l̥* és *l̄*) máig megőrződött az archaikus osztjákban; a magyar, vogul, zürjén és votják nyelvben a kétféle jésítetlen *l* egybeesett, a jésített megőrződött (magyar?); a többi finnugorságban mindhárom *l* hang folytatásai azonosak.

A másik liquidáról, az *r*-ről csak annyit említ, hogy szókezdeten a votjákban *dz*-vé változott.

A finnugor *j* kétféle magyar megfelelésére (*j* és *gy*) vonatkozólag megállapítja, hogy a kétféleség oka nem világos; szókezdeten *i* előtt mindig eltűnik (*ideg*, *ij*, *iv*).

A finnugor alapnyelvre biztosan megállapítható konzonánsok mellett van még két, csupán rekonstruált hang: $*\delta^2$ és $*\delta'$. Ezek még az erősen archaikus osztjákban sem fordulnak elő külön fonémekként, csak a lappban különböznek egymástól a $*\delta$ és $*\delta^2$ folytatásai. Amit e kérdéssel kapcsolatban a „legnagyobb főntartással“ STEINITZ néhány szóval még mond, rendkívül érdekes. Szerinte a finnugor affrikátákat ($*č$ és $*ć$) föl lehetne fogni mint fakultatív affrikált, ill. affrikáltan realizált zárhangokat (*t̥* és *t̄*), s ez esetben a finnugor alapnyelvi zárhangok homorgán spiráns megfelelőikkel a következő táblázatot adnák:

(zöngétlen) zárhangok	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>t̥</i>	<i>t̄</i>	<i>k</i>
zöngés spiránsok	β	δ	δ'	δ^2	γ
zöngétlen spiránsok	<i>s</i>	ξ	ξ'	ξ^2	<i>š</i>

Ebből, ha értelmezésünk helyes, az következik, hogy az affrikáták nem voltak külön fonémek a finnugor alapnyelvben, csupán a zárhangok fakultatív realizációi, tehát tulajdonképp másodlagosak a finnugor hangrendszerben. Erre látszik utalni az a dolgozatban többször is előforduló megjegyzés, hogy az affrikáták szókezdeten csak (vagy főleg) affektív szókban fordulnak elő (pl. 16, 26, 27 l.).

A tanulmányt gondosan szerkesztett táblázat zárja le, mely az egyes finnugor alapnyelvi hangok és legfontosabb hangkapcsolatok (nazális + zárhang, ill. affrikáta) különnyelvi fejleményeinek áttekintését adja.

Befejezésül csupán a hangváltás kérdésével kapcsolatban szeretnénk néhány elvi jellegű megjegyzést tenni. Mindenek előtt nagyon hasznos lett volna pontosan meghatározni, mit jelentenek a „paradigmatikus kombinatórikus konzonáns váltakozás“, „szabad paradigmátikus konzonáns váltakozás“ és „szabad konzonáns-váltakozás“ kifejezések (18, 19 l.), mert a szűken mért példákból ez nem állapítható meg kétséget kizáró módon. Továbbá nem derül ki egész világosan, miről van szó fonológiai szempontból a „kombinatorikus váltakozás“ elnevezésben: *a*) e g y a z o n f o n é m-nak fonetikai föltételektől függő kétféle megvalósulásáról, realizálásáról-e, vagy pedig — *b*) k é t k ü l ö n b ö z ő f o n é m r ó l, a hangrendszer két külön, egymástól független eleméről-e. Tekintetbe véve, hogy STEINITZ ismételten utal arra, hogy bizonyos hangok „többnyire“ (18), „sok, ill. legtöbb esetben“ (15), „a legtöbb esetben“ (19, 26) kombinatórikusan váltakoztak, sőt lehetőknek tartja („mit allem Vorbehalt“), hogy a finnugor affrikáták csupán a *t̥* és *t̄* affrikált megvalósi-

tásai — azt hiszem, az előbbi föltevést kell valószínűnek tartanunk, — bár a fonológia ilyenkor „kombinatorikus változatokról“ (variantes combinatoires) és nem „kombinatorikus váltakozásról“ beszél. Ha mármost a „zárhang-affrikáták“ és „homorgán spiránsaik“ egymásnak csupán kombinatorikus változatai, akkor tulajdonképp csak egy fonémról van szó, vagyis akkor a finnugor alapnyelv foném-állományából a spiráns sort törölni kellene (aligha kétséges, hogy a „zárhang-affrikáták“ tekintendők alapváltozatnak). — Ha ellenben a zárhang-affrikáták és homorgán spiránsaik fonémpárok voltak, akkor természetesen két-két fonémról van szó, azaz mindkét hangsor önálló eleme volt az alapnyelv foném-rendszerének. A fokváltakozás elmélete nyilván ez utóbbit tette föl, mert szókezdő és szóbelseji zárhangokat és affrikátákat különböztetett meg; tehát azonos hangokat különböző fonétikai helyzetben. Ha helyesen következtettünk, akkor ebben állna az alapvető eltérés a „fokváltakozás“ és a „konsonáns-váltakozás“ között.

Egyebekben alig találunk lényeges különbséget. Mindkettő fonétikai föltételektől függőnek tekinti a váltakozást, csak az előbbi különböző erősségi és hangzóssági (SETÄLÄ, Stufenwechsel 127), ill. hangsúlyviszonyoktól (SZINYNYEI, Sprachwissenschaft 27), az utóbbi pedig a környező hangoktól, ill. a helyzettől (szókezdő) függőnek. Közös a két elgondolásban még az is, hogy a váltakozásnak egyik sem tulajdonít eredetileg funkciót. SETÄLÄ szerint „ahol ma paradigma t i k u s váltakozást találunk, ott eleve azzal kell számolnunk, hogy az minden valószínűség szerint nem eredeti“ (Stufenwechsel, 128). Csak mellékesen jegyzem itt meg, hogy COLLINDER nem csatlakozik ahhoz a nézethez, hogy a mai paradigmikus váltakozás másodlagos (NyK. LII, 23). — STEINITZnél szintén nem találtam nyomát annak, hogy a váltakozásnak nyelvi szerepet tulajdonítana: paradigmikus kombinatorikus váltakozást tesz föl a legtöbb finnugor nyelvben, míg a szabad paradigmikus váltakozást (eltekintve a lapp és észti fokváltakozástól) nagyon ritkának mondja. — Ismereteink mai fokán nem is tudjuk e váltakozások funkcióját megállapítani, azért az indoeurópai ablaut-jelenségekkel való párhuzamosítást (l. pl. KARJALAINEN, OL. 235, WICHMANN: FUF. IV, Anz. 13, GOMBOCZ; NyK. XXXV, 476) nem is fogadhatjuk el egyelőre (a magánhangzó-váltakozással kapcsolatban ugyanígy ITKONEN, E.: FUF. XXIX, 279 k.).

Mindezek a kérdések, és még sok más, amik ennek a rendkívül széleskörű tudásról tanuskodó, zsúfolt tartalmú dolgozatnak olvasása közben fölmerültek, mutatják, mennyi új, érdekes és elmemozdító van benne néhány lapon fölhalmozva. Tudomásunk szerint a szerző elvi elgondolásait, melyeket e rövid vázlatban csupán érintett, részletesen kidolgozva is közzé szándékszik tenni. Nagy érdeklődéssel várjuk azt a munkát, mely minden bizonynyal választ fog adni kérdéseinkre, és kétségkívül határkövet fog jelenteni a finnugor mássalhangzó-kutatás történetében.

1952. december.

SZ. KISPÁL MAGDOLNA

Chanti nemzeti nyelvű kiadványok

Л. Кассиль: Ханг защитниктан. Ханты ясынга Н. Константинов ханшис. Учпедгиз 1946. Lgr. (Orosz címe: Твой защитники.)

К. Ф. Хватай-Муха: Букварь пригготовительна класс пата ханты начальна школа. Учпедгиз 1946. Lgr.

Н. Н. Никитин, Г. В. Поляк, Л. Н. Володина: Арифметический задацаит паупражнениеит сборник, ханты начальный школа I-мит класс пата. Русь ясынг эвытт ханты ясынга Ю. Н. Русская ханшис. Учпедгиз 1947. Lgr. (Orosz címe: Сборник арифметических задач и упражнений...)

Ю. Н. Русская: Ханты ясынг учебник I. шуп. Учпедгиз 1948. Lgr.

Д. Н. Мамин-Сибиряк: Потрыт. Ford. В. С. Алачев. Учпедгиз 1948 Lgr. (Orosz címe: Рассказы.)

А. С. Пушкин: Хут ветты хо па хутые отынгны моньсь. Fordította П. Ф. Хатадзе. Учпедгиз 1948 Lgr. (Orosz címe: Сказка о рыбаке и рыбке.)

А. И. Любарская: Ханг тухыстан, потрыт сборник. Ford. И. И. Терешкин és В. С. Алачев. Учпедгиз 1948 Lgr. (Orosz címe: Твой товарищи.)

Е. Чарушин: Потрыт. Ford. В. С. Алачев: Учпедгиз 1949. Lgr. (Orosz címe: Рассказы.)

В. Катаев: Полк пох. Ford. В. С. Алачев. Учпедгиз 1949. Lgr (Orosz címe: Сын полка.)

Русско-хантыйский словарь к «Книге для чтения по русскому языку в III. классе хантыйской и мансийской начальной школы» А. Е. Адриановой. Fordította Ю. Н. Русская. Учпедгиз 1949. Lgr.

Л. Савельев: Хоты зимний тятны вусы. Ford. В. С. Алачев. Учпедгиз 1950. Lgr. (Orosz címe: Штурм зимнего.)

A Szovjetunió szocialista nemzeteinek nyelvéről, — illetve az új nemzetek nemzeti nyelvének fejlődéséről — többször is esett szó az utóbbi években a szovjet szaksajtóban, sőt nemrégiben a Pravda hasábjain is.¹ Ezek a cikkek mind megállapítják, hogy az utolsó három évtized alatt igen nagy utat tettek meg Oroszország kis népei, sőt nemzetiségi sorban élő törzsei, míg a nagy Szovjetunió szocializmust építő, egyenrangú nemzeteivé váltak. Ez a hatalmas fejlődés, természetesen, nyelvükben is tükröződik.

A Szovjetunió leghatalmasabb nemzete, a nagy forradalom lángját meggyújtó orosz karolta fel és segítette előre a kisebbeket. Ez a körülmény hagyta nyelvükön a legfeltűnőbb nyomot. Az új élet fogalmaival, tárgyaival orosz közvetítésen keresztül ismerkedtek meg, — nyelvük gazdagodásának is első alapja a baráti orosz nyelv. Az átvételeket megkönnyíti az is, hogy ma, kényszer nélkül is, szívesen tanulnak oroszul, — megszerették ezt az első nemzetek közötti nyelvet.

¹ Az idevonatkozó szovjet anyagból a következőkre utalunk: А. Я. МОРГУИНОВ О развитии языков социалистических нации в СССР. Вопр. Философии 1950/3. 75—95. l.

А. МОРГУИНОВ, Г. СЗАНЗСЕЈЕВ: Некоторые вопросы развития младопиьменных языков народов СССР. Большевик 1951/8. sz. 38—48. l.

А. Я. МОРГУИНОВ: О рабвитии языков и социалистических нации в СССР. Сборник „Вопросы диалектического материализма в труде И. В. Сталина „Марксизм и вопросы языкознания“. М.-Л. 1951. 151. l.

Н. А. БАЗЗКАКОВ: Развитие языков и писоменности народов СССР (на материале тюркских языков). Вопр. Языкознания 1952/3. sz. 19—44. l.

V. V. VINOGRADOV, és Sz. G. BARHUDAROV a Вестник АН СССР. 1952/1, 22. és 27. lapján.

V. VINOGRADOV és В. SZEREBRENNYIKOV: Вопросы развития языков народов Советского Союза. Pravda, 172. sz. 1952. június 20.

Azok a kis nemzetek, amelyeknek a forradalom előtt írásuk, írásrend-szerűk sem volt, nemzeti irodalmi nyelvet kaptak. Az alapul vett nyelvjárás kiválasztása rendszeren tudományos megfontolások alapján történt, — az írás és helyesírás problémáit is tudósok oldották meg. A tudomány hatalmas segítséget adott, de ez a segítség nem volt ment bizonyos marrista vonásoktól, káros befolyásoktól sem. Így a jövevényszavak hangtanában és helyesírásában gyakran próbálták erőszakolni a marri „keresztződést“.

Általános kérdésekben hadd utaljunk az idézett szovjet cikkekre, — a mi feladatunk most csak az, hogy a nálunk hozzáférhető chanti kiadványok alapján és a szovjet sajtóban megjelent elvi útmutatások szerint vázoljuk az új chanti irodalmi nyelv néhány vonását.

A feldolgozott könyvek száma csekély, — ezek közül is csak kettő az eredeti chanti (RUSZSZKAJA és HVATAJ—MUHA könyve); — a többi mind oroszról való fordítás, még hozzá csak öt különböző fordító tollából. Szótárunk sincs még az új irodalmi nyelvből, bár ADRIANOVA kisterjedelmű szójegyzékét is sok haszonnal forgattuk. Kevés az összehasonlítási alapunk is, hiszen a serkályi nyelvjárás, melyre az irodalmi nyelv épült, csak STEINITZ szövegeiből és Grammatik-jának rövid szójegyzékéből ismeretes. Kevés kötetlen szöveg is csak ott található. KARJALAINEN szótára nem közöl serkályi adatokat, — legfeljebb a legközelebb álló, de nem teljesen azonos nizjami nyelv-járást vehetnők figyelembe. Onnan sincs túlságosan sok anyagunk, az is bizonytalan jelentéssel (KARJ.—TOIV. előszó, XIV. lap). Sajnos, nem kerültek még nyilvánosságra KARJALAINEN nizjami nyelvtani feljegyzései sem (uo. XVII).

Nehezen tudnánk megmutatni az eddigi fejlődést az irodalmi nyelven belül is. A serkályi nyelvjárás csak 1940 óta lett az irodalmi nyelv alapja, — addig a kazimira épült.² Ilyen rövid idő pedig alig alkalmas arra, hogy a fejlődést le lehessen mérni.

Olyan írott nyelvben, melyet túlnyomóan fordításból ismerünk, a mondat-tan vizsgálata inkább nyelvhelyességi kérdés. Állást nem foglalhat más, mint akinek a chanti az anyanyelve. Mondattani összehasonlító anyagunk éppen kevés van, hiszen, mint már említettük, az eddig kiadásra került serkályi szövegek kevés híján mind folklóre-szövegek, gyakran archaikus jelenségekkel.

Mindennek alapján nem is vállalkozhatunk másra, mint az új kiadványok ismertetésére és ezzel kapcsolatban néhány nyelvészeti megjegyzés megtételére.

Az ismertetendő könyvek mind az Orosz Szövetséges Szovjetköztársaság Népművelési minisztériuma tanügyi-pedagógiai kiadójánál (Учпедгиз) jelentek meg. Részben szorosan véve iskolai használatra készültek (RUSZSZKAJA NYIKITYIN, HVATAJ—MUHA, ADRIANOVA), többségük azonban nemes értelemben vett „olvasmány“: regény, elbeszélés, mese, — sőt: verses mese az orosz irodalom büszkeségének, Puskinnak tollából.³

² Az irodalmi nyelv nyelvjárási alapjának megváltozásáról l. STEINITZ, Ostjakische Grammatik, 24. l.

³ Meg kell jegyeznünk, hogy Puskin meséje már a kazimi nyelvjáráson alapuló régebbi irodalmi nyelven is megjelent, 1938-ban.

Az első pillanatban feltűnik a szovjet könyvekre különben is jellemző szép kiállítás, jó papír és ízléses rajzok.⁴ A rajzok különösen RUSZSZKAJA és HVATAJ-MUHA könyvében figyelemreméltóak, mert valóban a chantik életéből vannak véve. A minden oldalon látható népviseleten kívül érdekes a madárháló (HVATAJ 8), a rénszarvasszán, melyen jobbfelé fordulva ül a hajtó (uo. 12), az egy fatörzsből való csónakkészítés (uo. 28), a vadász övébe akasztott prémzsákmány és a prémmel beragasztott hótalp (uo. 36), a cölöpökön álló „topaz” tárház (RUSZSZKAJA 24), a „ses” csapda (uo. 56) stb. Talán néprajzi érdekessége van a feldobott karikákba botokkal célzó gyermekek képének is (HVATAJ 44), amennyiben elképzelhető, hogy ez valamilyen nyilas játék maradványa (VNGy. II, 0513 és IV, 208). stb. Ezek mellett a szovjetemberek új élete, városai, diáktthonai is megjelennek a könyv lapjain. Az elsőosztályosok számtankönyvéből közlünk egy példát arra, milyen feladatokon nevelkednek a szovjet nemzetek gyermekei: УН вошны катра пораны 2 фабрика ус. Великий Октябрьский Революция юпины 8 иштын фабрика версыт. Там вошны мукем фабрика иус?

(„Egy nagy városban régen két gyár volt. A Nagy Októberi Forradalom után 8 új gyárat építettek. Hány gyár lett a városban?” NYIKTYIN 28).

A másik feltűnő jelenség, amelyet avatatlan szem is első pillanatban felfedez, a nagyszámú orosz jövevényszó. Amint már feljebb említettük, minden szovjet nemzetiség nyelvében igen sok az új orosz jövevényszó. Már a könyvek címében: *букварь, учебник, задача, полк* stb., mind új fogalmak, melyekre a Nagy Októberi Forradalom vezető nemzete, az orosz tanította meg a kis népeket, köztük a chantikat is. Természetes, hogy olyan új gazdasági fogalmak, mint a kolhoz, valamint a történelem folyamán és különösen a Nagy Honvédő Háborúban megismert számos eszköz, intézmény és jelenség, mint *информбюро, радио, класс, фонарь, пионер, партия, фабрика, журнал, вагон, километр*, stb., stb. (hasonlókat bármelyik kötetben találunk, ezért nem jelölöm itt az előfordulási helyeket) — orosz nevet kapott. Az átnézett könyvek jellege sajnos olyan, hogy a politikai, filozófiai és tudományos terminológia anyagunkban csak igen szórványosan van képviselve, pedig nyilvánvaló, hogy azt is az orosz nyelvből vették át.

Az azonban talán nem is olyan természetes, hogy még a főzelékféléknek is csak orosz eredetű nevük van: *редька, капуста, картошка, свёкла, озурец, помидор* (RUSZSZK. 120). Valóban, ha utánanéznünk a chanti nyelv jeles forradalom előtti anyagot közlő szótáraiban, ezek közül csak a burgonyának van bizonytalan, más ehető gyökerekkel közös elnevezése (КАРЖ.—ТОИВ. 476/b), a többit, úgy látszik, névről sem ismerték. A szovjet agrotechnika gazdagította a kis népek nyelvét is, amikor feljebb tolt a zöldségfélék termelésének északi határát.

Az új szavak egy része még nem terjedt el annyira, hogy bizonyos esetekben ne lenne ajánlatos magyarázatot fűzni hozzájuk. Szaveljev könyvének

⁴ Érdekes, hogyan oldják meg a könyvkiadást kispéldányszámú fordítások esetén: ugyanazt a címlapot és ugyanazokat a dúcokat, kliséket felhasználják a különböző nyelvű fordításokhoz. Így például Csarusin bájos állattörténetei megjelentek azonos formában csukcs, eszkimó, evenki és nanaj nyelven is, — hogy csak azokat a kiadásokat említsem, amelyeket magam is láttam. Ez az eljárás teszi lehetővé, hogy kis példányszámú könyveket is szép kiállításban, jó illusztrációkkal adjanak ki. Így a csak egy nyelven, tehát különösen kis példányszámban megjelenő könyvek kiállításánál adódó költségtöbblet sem okozhatja a könyvek drágulását.

végén van is egy kis szójegyzék, amely megmagyarázza az olyan ritka szavakat, mint *арсенал, балкон, дезертир, ультиматум, митинг, статья* stb. Érdekes azonban, hogy ezeken a szavakon, amelyek pedig chanti szövegben fordulnak elő, jelöli az orosz hangsúlyt. Az orosz hangsúly átvételének erőszakolása pedig semmit sem különbözik attól, amikor egyes török nyelvek esetében „nem engedélyezték“ a magánhangzók harmónia törvényszerűségének érvényesülését a jövevényszavakban. Ez, mint MORGYINOV említi, a marri „keresztződés“ erőszakolása, helytelen és káros dolog.

A nevek általában oroszok a csak chantik számára írott könyvekben is (l. pl. RUSZSZKAJA személynévfelsorolását a 44. lapon). Néha azonban chanti formában jelennek meg az orosz nevek, így MAMIN—SZIBIRJAK meséjében (Емеля охотник) az öreg vadász Grusa unokája a chanti fordításban *Куркурие* lett (az *-ие* ismert kicsinyítőképző). PÁPAY JÓZSEF feljegyzései szerint az északi chantik *Kiriköri*-nak ejtik a *Grigorij* nevet. (Nyelvészeti tanulmány-utam az éjszaki osztjások földjén. Bp. 1905. 38. l.)

Az orosz *Григорий* név *Куркурие* formája példa arra, hogy a régebbi orosz eredetű jövevényszavakban a chanti nyelv nem tartotta meg a zöngés médiákat, hanem a chanti hangrendszernek megfelelően, zöngétlen tenuisokkal helyettesítette őket. Chantiban ugyanis csak tenuisok és — variánsként, paradigmatikusan zöngétlen médiák vannak. A régebbi átvételek közül ilyen pl. Ni. *рѣкъи* < or. *прогоны* (КАРЛ.—ТОIV. 731 b), *рѣпѣ* < or. *роботамь*, szibériai *робуть* (uo. 808 b), Kam. *тѣроп* < or. *дробь* (uo. 1039 a), Serk. *кот* < or. *год*, *крушка* < or. *кружка* (STEINITZ, Gram. 145) stb. Az új irodalmi nyelv helyesírása jelöl zöngés médiákat is az orosz jövevényszavakban, pl. *ноябрь, барабан, газета, доктор* stb. Természetesen nem tudhatjuk, valóban a kiejtést tükrözik-e ezek a betűk, vagy sem. Nem lehetetlen, hogy a tömeges átvételek és az orosz nyelv általános tanulása következtében valóban gazdagodott a chanti hangrendszer, hiszen a magyar *-zs*-hang is nagyszámú átvétel következménye (KNIEZSA, MNy. XXIX, 156—7). Alighanem ma mégis eltér még az általános kiejtéstől, nehézséget okoz, amelyet a chanti nyelv tankönyvében külön fejezet világít meg és gyakoroltat (RUSZSZKAJA, 131. l.).

Nem érdektelen, mennyiben váltak az új, orosz eredetű szavak a chanti alapszókinsz részeivé: van-e képzés, összetétel, melynek alapja új szó? Пuyen esetek: *молотитты вер* 'молотьба' (ADRIANOVA 26), *бомбитты вер* 'бомбѣжка' (LJUBARSZKAJA 46), *машина вер* 'устройство машин' (uo. 60), *ошибка такты* 'без всяких ошибок' (uo. 30), *семья такты* 'családtalan' (КАТАЈЕВ 34), *газета шукыт* 'ujságrapír-darabkák' (uo. 36), *снаряд шукыт* 'осколки' (LJUBARSZKAJA 40), *верста шуп* 'полверсты' (ADRIANOVA 38), *лениитты няврем* 'lusta gyerek' (HVATAJ—МУНА 93), *слушитты хоят* 'слушающий' (ADRIANOVA 50), *арестовайтты приказ* 'elfogató parancs' (SZAVELJEV 50) stb.

Az összetételekre felsorolt példák egy részében láthattunk orosz igéket chanti melléknévi igenév-képzővel. Főnévi igenév-képző jövevény-igéken: *люпитта* 'любить' (ADRIANOVA 24), *молотитта* 'молотить' (uo. 26), *наступитта* 'наступать' (LJUBARSZKAJA 72), — ugyanebből az igéből más továbbképzések: *наступайтым артны ус* 'наступал' (uo. 19), *наступитты йитны* 'támadás közben' (КАТАЈЕВ 114). A fentebbi *люпитта* mellett is van *люпитты* 'любимый' (ADRIANOVA 24) stb. Érdekes, hogy az igei átvételek az orosz felszólító módon alapulnak. Hasonló a helyzet — HAJDÚ PÉTER szíves figyelemztetése szerint a nyenyec irodalmi nyelv orosz jövevényszavainál is.

A névszók is kapnak chanti képzőket. Így a *-p* nomen possessi képző van a következőkben: *вет копейкаун вох* 'ötkopejkás pénzdarab' (HVATAJ — МУНА 64), *хутым колёсаун* 'трёхколёсный' (LJUBARSKAJA 77), *пумы петлицуун* 'fekete paszomántos' (КАТАЈЕВ 15), *аї калибрын* 'kis kaliberű' (uo. 16) stb. Kicsinyítőképző: *аї солдатые* 'kis katona' (uo. 118).

Orosz eredetű képzőt nem találtam még chanti szón, de nagyszámú orosz képzett szó került át a chantiba, mint pl. *дворец*, *правительство* (SZAVELJEV 58); *трудящийся* (PUSKIN 5, előszó).

Szóképzésben lényegesebb változás talán az, hogy egyes képzők most sokkal gyakoribbak mint a régi anyagban. Пыен pl. a *-шик* közép fok-képző: *сяхашик* 'позже' (ADRIANOVA 38), *сорашик* 'своее' (uo. 56, КАТАЈЕВ 11, LJUBARSKAJA 22, 55, CSARUSIN 57 stb.), *хувашик*, *хувьнишик* 'messzebb' (КАТАЈЕВ 31, 70), *хувьтташик* 'подальше' (LJUBARSKAJA 35), *кенашик* 'könnyebb' (МАМИН—СЗИБИРЈАК 8) stb.

Különösen feltűnő az irodalmi nyelvben a *-псы* absztraktumképző gyakori előfordulása, pl. *иньсисыпсы* 'kérdés' (КАТАЈЕВ 31, 106 stb.), *ишкыпсы* 'похвала' (ADRIANOVA 40, КАТАЈЕВ 57, 84), *памтыпсы* 'megjegyzés, jelentés' (uo. 104, SZAVELJEV 108) stb., stb. Ezzel a képzővel kapcsolatban számos távolabbi probléma is felvetődik, melyeknek tárgyalása nem fér egy ismertetés keretébe. A kérdésre még vissza fogunk térni.

Bár az új fogalmakat rendszeren orosz jövevényszók fejezik ki, maradt tere a nyelvi leleménynek. Ötletes például a világító rakéta *хусые* „csillagocska“ elnevezése (КАТАЈЕВ 24). A benzín *тут ишгк* „tűz(es) víz“ (HVATAJ МУНА 112). Talpraesett elnevezések még: *ханшты юх* 'карандаш' (tkp. „író fa“ (LJUBARSKAJA 9), *сам янхты муит* „maga járó szán“ propelleres szán (KASZILJ 79), a mesterlövészek neve — az orosz *снайпер* mellett — *муца евытты эх* „mesterként lövő emberek“ (uo. 15) stb.

Az „elvtárs“ bizonyos esetekben, — így Lenin és Sztálin neve mellett mindig — *мосариш* (l. pl. HVATAJ — МУНА 110, 115). Másutt ellenben használnak eredeti chanti szót is, így LJUBARSKAJA Твой товарищи с. könyve chanti nyelven *Нанг тухыстан*. A *тү·γзс* 'barát' szó, melyet KARJALAINEN és RAASONEN szótára csak főnévi formában és használatban ismer, az irodalmi nyelvben számos továbbképzésben is előfordul, részben igeiekben is. Pl. *Тухые* 'дружок'; *тухсамыс* 'подружился'; *тухсамтыйттыс* 'подружились'; *тухсангтыйтта* 'barátkozni'; *тухсынганшик* 'barátiasabban'. (LJUBARSKAJA 8, 17, 126, 80, КАТАЈЕВ 34, 42, 113 stb.)

Egy-egy szó tág jelentésköre az új viszonyok között már félreértésekre adhat alkalmat. Írástalan nép számára elég egy szó az írás, rajzolás, sőt a hímzés fogalmára. Írástudók nyelvében ez a tág jelentéskör már félreértésekre vezethet. Így a *ханс*-szót, melynek jelentése eredetileg mindezeket a területeket felölelte, az irodalmi nyelv első sorban 'írni' jelentésben tartotta meg. L. pl. *ханшым* 'надпись' (LJUBARSKAJA 8), *ханшим нэпек* 'листок' (tk. „írott papír“ uo. 34), *таты отынг хатлы тув добровольная ханшаньсис* 'a háború első napján önként feliratkozott' (tkp. „jelentkezett katonának“, КАТАЈЕВ 118), *вер ханшты нэпек* 'наряд' (tkp. „dolgokat (elő)író papír“, ADRIANOVA 28), stb. STEINITZ kötetlenebb jellegű modern színjai szövegében a falusi szovjet titkára *хаšti хү*, tkp. „író ember“ (OVD. I, 55). Jelent még mintát, tarkaságot is, pl. *ханши* 'узор' és *ханшенг* 'цветной' (ADRIANOVA 57 és 59). Néhol még rajzolás a jelentése, pl. *тата овоцит ханшманым* 'itt főzelékek vannak lerajzolva (HVATAJ — МУНА 66), *картаит ханшита* 'чертить карты' (LJUBAR-

SZKAJA 8). A rajzolás fogalmára azonban gyakran használnak orosz jövevény-szót. Így SZAVELJEV, MAMIN—SZIBIRJÁK, KATAJEV könyvében a grafikus neve mellett a címlapon *писуноким верыс* áll. Az orosz *рисовать* igét is megtaláljuk a szövegekben chanti szabályok szerint ragozva és képezve, pl. *рисовайтъимсаум* 'lerajzolták' (KATAJEV 28), *хойны там рисоваумса* 'ki rajzolta ezt?' (uo. 86), *аним рисоваумман* 'не нарисовано' (KASZILJ 35), *манэм ям сит рисоваумма!* 'интересно мне рисовать' (CSARUSIN 40), *рисоваумтим* 'рисую' (uo.). A terminológia még nem állapodott meg, — használják az eredeti chanti *χör* 'Gestalt' szót is (l. STEINITZ, Gram. 138, КАРЖ.—ТОIV. 331 ab stb.) a kép, rajz, fogalom kifejezésére (l. pl. PUSKIN, CSARUSIN, LJUBARSKAJA könyvének belső címlapját).

Meg kell említenünk a chanti irodalmi nyelv helyesírásának egyik fogyatékoságát: nem különbözteti meg a hosszú és a rövid magánhangzókat. A mintául vett orosz helyesírásban ez nem okozhat zavart, hiszen magánhangzók hosszúsága csak a hangsúlyviszonyoktól függ és nincs jelentésmegkülönböztető szerepe. Chantiban ezzel szemben lényeges különbség van pl. az *as* 'Ob' és *äs* 'Mutter' között⁵. Ilyen még *at* 'Nacht' és 'lass! möge!' (két szó) -*ät* 'gewöhnlich'; *χon* 'Zar' — *χön* 'Bauch'; *χor* 'Männchen von Tieren' — *χör* 'Gestalt'; *χut* 'Fichte' — *χüt* 'Fisch'; *jox* 'Leute' — *jöχ* 'hinein'; *jont* 'nähen' — *jönt* 'spielen'; *not* 'Pfeil' — *nöt* 'nase'; *pot* 'frieren' — *pöt* 'wehen, blasen' stb. Olyan nyelvekben, ahol a hosszúság-rövidség ilyen gyakran befolyásolja a jelentést, a helyesírásban is tekintettel kellene lenni erre a különbségre. Valószínű, hogy ez a szempont feltűnik majd azoknak a szovjet tudósoknak is, akik felülvizsgálják a chanti irodalmi nyelvet és az esetleges reformok során figyelembe is veszik.

Öröm számunkra minden kezünkbe kerülő nemzeti irodalmi nyelvű chanti kiadvány. A nyelvi és néprajzi anyagon kívül vagy örömünkre szolgálhatnak a könyvek utolsó lapján található „száraz“ kiadási adatok is: HVATAJ—MUHA, RUSZSZKAJA, MAMIN—SZIBIRJAK, LJUBARSKAJA és PUSKIN kötetei 3000, — a többiek 1—2000 példányban jelentek meg. A 22 000 főnyi chanti nemzet körében ez igen nagy olvasóközönségre, vagy könyvszükségre vall! Ennyi kiadvány már igazán sikerrel terjesztheti és fejlesztheti a távoli Északon is a nyelvében és formájában nemzeti, tartalmában szocialista új kultúrát.

CS. FALUDI ÁGOTA

⁵ Mind ezt, mind a következő példákat az irodalmi nyelv alapjául szolgáló serkályi nyelvjárás szójegyzékéből, STEINITZ Grammatik-jából közlöm, ahol a jelöletlen betű a hosszú, a * jelű pedig a rövid magánhangzó.

Jazykovedný sborník Slovenskej akadémie vied a umení. V. [A Szlovák Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Évkönyve. V. kötet Bratislava, 1951]

A kötet tartalma változatos és értékes. Vannak benne időszerű nyelvi kérdéseket tárgyaló cikkek, nyelvtörténettel foglalkozó tanulmányok a szlavisztika köréből, etimológiai fejtegetések, újabb nyelvemlékek feltárásáról szóló ismertetések, valamint folyóirat- és könyvbírálatok.

ŠTEFAN PEČIAR: a „*Významné výročí*“ [Fontos évforduló] c. bevezetőjében mozaikszerűen fejti ki, milyen fontos dátum 1950. június 20-a a nyelvtudományban világszerte, továbbá mit jelent a csehszlovák nyelvészek szempontjából is Sztálin elvtárs nyelvtudományi cikke. — Új korszakot nyit meg a nyelvtudomány történetében. Sztálin elvtárs felszabadította a nyelvtudományt a fejlődését gátoló marrizmus alól, lerakta a marxista nyelvtudomány alapjait. Meghatározta a nyelv mivoltát és a nyelvtudomány tulajdonképpeni tárgyát. E korszakalkotó mű nagyobb munkára ösztönözte a csehszlovák nyelvészeket. Ha nem is kielégítő még ma az eddig végzett munka, az új utak keresése és az új módszerek után való kutatás igen biztató. A szovjet nyelvészekhez hasonlóan a csehszlovák nyelvészek is több közös vitát és tudományos konferenciát rendeztek. Szervezetten és tervszerűen folynak ma a munkák az akadémiai intézetekben, megszervezték a kapcsolatot az egyetemek tanzékeivel. Felvették a harcot a burzsoa-ideológia ellen (burzsoa nacionalizmus — purizmus), valamint a kozmopolitizmus, a strukturalizmus, az objektivizmus, az eklekticizmus és az idealizmus ellen. A Csehszlovák Kommunista Párt Központi Vezetőségének határozata mozgósította a legjobb dolgozókat az új tanmenetek és a korszerű tankönyvek elkészítésére. Becsülettel végzik a nyelvészek minden munkájukat. Készül az új Szlovák Helyesírási Szabályzat, a régen várt szlovák leíró normatív nyelvtan, a szlovák normatív szótár, a mindenki számára szükséges szlovák-orosz és orosz-szlovák szótár, szorgalmasan dolgoznak a szakterminológián, eredményesen folynak a nyelvjárás-kutatások. Örvendetesen fejlődik a cseh és a szlovák nyelvészet elvtársi együttműködése. A csehszlovák nyelvészek is megértették történelmi hivatásukat, hűen szolgálják a munkásosztály érdekeit. Nem szobatudósok többé, hanem a társadalom építő tagjai.

VINCENT BLANÁR: *Dejiny jazyka a periodizácia dejín slovenčiny* [A szlovák nyelv története és korszakolása] címmel vázolja a szlovák nyelv történetét, és kísérletet tesz annak korszakolására a sztálini tanítás szellemében.

Rámutat arra, hogy eddig a szlovák meg a cseh nyelv történetében a nyelv külső és belső történetét volt szokás vizsgálni. Külső történetén azokat a társadalmi, politikai és általában kulturális viszonyokat értették, amelyekben az irodalmi nyelv fejlődött. A nyelv egyes kifejező eszközeinek a fejlődését pedig a nyelv belső története fogalmába foglalták bele. Hangsúlyozza, hogy ha a nyelv történetét alkotóinak és hordozóinak történetével egybekapcsolva vizsgáljuk, vagyis ha a nyelv fejlődését nem szakítjuk el a társadalom szociális és gazdasági fejlődésétől, a nyelvnek csak egy története van. A vizsgálódás kiinduló pontjául a nemzeti nyelvet kell választani, mint a nyelvjárások összességét; persze hozzátartozik ehhez a funkcionálisan legjobban megterhelt irodalmi nyelv is. — A nyelvjárások, valamint az irodalmi nyelv is történeti kategória. Keletkeznek, elérik tetőfokukat, és bizonyos körülmények között elhalhatnak. A nyelvjárások és az irodalmi nyelv között szoros kapcsolat van, függő viszonyban vannak egymással. Nem elég megfigyelni a kettő kölcsönös egymásrahatását, figyelembe kell venni azt is, melyik társadalmi osztály a

hordozójuk. Csak ezeknek a szempontoknak a figyelembevételével lehet korszakokra osztani a nyelv történetét. A korszakok határainak megállapításában nem a legjelentősebb hangtani és szótani változások a döntőek, hanem azok a társadalmi és gazdasági viszonyok, amelyek lehetővé teszik egyik helyen a nyelvjárások differenciálódását, a másikon pedig a nyelvjárási különbségek kiegyenlítődsét, majd pedig az irodalmi nyelv kialakulását. A szerző ezek után megrajzolja a szlovák nyelv fejlődésének útját. Először részletezi a társadalmi, politikai és gazdasági viszonyokat, majd összegezi az eddigi ismeretek alapján az ezekhez kapcsolódó nyelvi változásokat. Szerinte a szlovák nyelv fejlődését nem egészen ezer éves multjában két nagyobb esemény szabta meg, a harmadikról legföljebb a jövő perspektíváit tekintve beszélhetünk. Az első az a fontos esemény, hogy a nyugati szláv törzsek nyelvjárásai közül lassan kezdtek kialakulni a mai Szlovákia területén azok a nyelvjárások, amelyek egészbenvéve már jellemezték a kialakuló szlovák nemzetiséget. A második legnagyobb esemény az irodalmi nyelv megteremtése a szlovák nemzet kialakulásával.

Ezek után rátér a szlovák nyelv történetének vizsgálatára. A IV—V. században telepednek véglegesen le a szlovákok ősei Középeurópában a nyugati szláv törzsekkel együtt. A törzsi felbomlás időszaka ez, monogám-családok alakulnak ki, várközségek létesülnek élükön a „vojvodával“. A következő három évszázadban megerősödik a katonai demokrácia. A közösség osztályokra tagolódik. Különösen erősödik az állattartók és az erős családok hatalma. Létrejön az egy osztály kezében lévő állam. Ez lerakja a feudalizmus alapjait. A kereszténység elősegíti és meggyorsítja fejlődését. A IX. század második felében a fejedelemségek átalakulnak középkori feudalista államává. A későbbi szlovák nyelvtérületen Pribina és Kocel megszerzezi a fejedelemséget.

A nyelvi változásokról a következő képet adja: Az első nyugati szláv feudalista állam keletkezésének idejében a nyugati szláv törzsek nyelve már több vonatkozásban eltér a keleti és a déli szlávok nyelvétől. Az alapszókinsben és a nyelvtani rendszerben kevés a különbség. Azonosak még a legfontosabb emberi ténykedést kifejező szavak, pl.: *jest*, *pit*, *spat*, *chodit*, . . . (enni, inni, aludni, járni), közös szavuk van a gabonafélékre, a háziállatokra és az akkor ismert gyümölcsök megnevezésére, továbbá a testrészek megjelölésére stb. Vannak már egyes területekre jellemző nyelvi különbségek is, pl.: tipikusan keleti szláv szavak a következők: *sorok*, *vor*, *prygal* . . . (negyven, tolvaj, ugrál), más az *-iā* tövű főnevek ragozása egyes esetekben a nyugati, keleti és a déli szláv nyelvekben, ugyancsak másképp fejlődtek ezekben a nyelvekben az ószláv *tort*, *tolt*, *tert*, *telt* csoportok.

Megállapítja, hogy a nyugati szlávok társadalmi fejlődésének és nyelvi történetének tanulmányozásához szükséges az avar-hun és a nyugati szlávok kapcsolatainak ismerete.

A továbbiakban elvezet az egyes századokon keresztül a legújabb korig, megemlítve a legfontosabb társadalmi és politikai eseményeket, mint például a magyarok bejövetelét, a polgárság kialakulását, a szlovák nemzeti mozgalmakat, a kapitalizmus kibontakozását, az első csehszlovák köztársaság megalakulását és végül a felszabadulást. A nyelv fejlődésében a legfontosabb állomások a következők voltak: A magyarság honfoglalása után a felső megyékbe szorult szlávok között kezdenek kialakulni a szlovák nyelvjárások. Ez a folyamat a XIV—XV. században befejeződik. Már ezekben a századokban megerősödik a városi polgárság, ez magával hozta a nyelvjárások irodalmi

és írásbeli használatát. Egyelőre a cseh nyelv kerül előtérbe, illetve egy elszlovákosított cseh nyelv. A rekatolizáció idejében ellenben inkább használják írott nyelvként a nyelvjárásokat. A XVIII. sz. vége felé beszélhetünk egy eléggé kialakult irodalmi nyelvről, a kamulduli szerzetesek nyelvéről. Igaz, nem volt össznemzeti jellege. Jelentősebb ennél Bernolák tudatos irodalmi tevékenysége. Mivel a szlovák burzsoa nemzet kialakulásának folyamata ekkor még csak éppen megindult, Bernoláknak sem volt elég híve, irodalmi nyelvének használata egészen szűk körre korlátozódott. Csak a következő században sikerült Štúrnak megalapoznia az irodalmi nyelvet. Štúr irodalmi nyelve van meg a mai napig lényegtelen változásokkal és változtatásokkal.

A tanulmány végén tűnik ki, hogy a szerző a szlovák nyelv történetét négy korszakra osztja. Az első a nyelvjárások kialakulásának az időszaka, a XIV—XV. századig, a második az irodalmi nyelvre való törekvések ideje, ez tart a XIX. század közepéig, a harmadik az irodalmi nyelv korszaka a felszabadulásig. A negyedikről pedig a jövőt tekintve beszélhetünk. Megjegyzi, hogy a javasolt korszakolást részletesebben alá kell még támasztani nyelvi tényekkel.

A cikkhez a következő észrevételt fűzhetném: Szép téma egy-egy nyelv történetének korszakolása. Nagy szükség is van rá. BLANÁR alapos felkészültséggel, a külföldi irodalom felhasználásával oldotta meg feladatát. Helyesen választotta meg módszerét. Világosan látja a nyelvnek más történelmi kategóriákkal való összefüggését. — Azt hiszem, foglalkoznia kellett volna valamennyire a IV—V. század előtti viszonyokkal is. Véleményem szerint túlértékeli a szlovák polgárság erejét és szerepét a XIV—XV. században. Gondoljunk például a mi viszonyainkra! Korai ezekbe a századokba tenni a szlovák nyelvjárások kialakulását. Legalább egy évszázaddal későbbre kellene ezt helyezni. Nem világos a korszakok elválasztása. Egyes évszázadokról csupán érintőleg szól (pl. a XV—XVII. sz.). Kevés fontosságot tulajdonít a cseh nyelv szerepének akár társadalmi, akár kulturális vonatkozásban, de leginkább a szlovák irodalmi nyelv kialakulásával kapcsolatban.

A következő tanulmány: ŠTEFÁN PEČIAR: *K diskusi o triedení slovenských slovies* [Vita a szlovák igék osztályozásáról] egy régi nyelvtani kérdést tisztáz. Ez a munka a Szlovák Tudományos Akadémia és a Nyelvtudományi Intézetek munkatársai hosszú vitáinak az eredménye. A vitát PAULINY professzor: *Slovenské časovanie* [A szlovák igeragozás] váltotta ki, továbbá Dr. RUŽIČKA: *Triedenie slovenských tvarov v spisovnej slovenčine* [A szlovák irodalmi nyelv igealakjainak osztályozása]. Mindkét nyelvész két osztályba szorította a szlovák ige típusokat (I. o. *volat'*, II. o. *prosit'* — hív, kér). PEČIAR nyelvtörténeti visszapillantással bizonyítja, hogy helytelen elvekre támaszkodnak a fenti szerzők, amikor a jelenidő többesszám harmadik személyt veszik az osztályozás alapjául, mint már előttük ORLOVSZKY és ARANY a: *Grammatika jazyka slovenského* [A szlovák nyelv nyelvtana] c. szakkönyvükben. PEČIAR a történeti fejlődésre és a mai gyakorlatra hivatkozva öt osztályba és az öt osztályon belül 15 alcsoportba sorolja az igéket. A felosztás kritériuma az igék produktív, illetve improduktív jellege, tekintetbe véve még, hogy az alapszókinshez tartoznak-e vagy nem. Ezt a felosztást vezette be a gimnázium I. o.-ban használt tankönyvbe is.

JÁN STANISLAV: *Zo slovenského sociálneho miestopisu. Odras rozkladu rodového zriadenia v miestnych menách na Slovensku.* [A szlovák társadalmi helyrajz — a nemzetség bomlásának képe a szlovákiai helynevekben] c. hosszabb tanulmányában azzal a kérdéssel foglalkozik, hogyan tükrözik a régi

helynevek a társadalmi viszonyokat, hogyan következtethetünk a helynevekből az elődök multjára, életmódjára, általában azokra az időkre is, amelyekben egyéb módszerekkel nem tudunk eddig visszamenni, valamint hogyan következtek egymás után a különböző helynévtípusok.

Leszögezi, hogy a helynevek történelmi folyamatok, a társadalmi és a gazdasági élet, a termelőeszközök és a szellemi kultúra fejlődésének bizonyosságai. A helynévadásban törvényszerűség, rendszer mutatkozik, amely a legszorosabban összefügg az emberek életmódjával. A helynevekben a társadalmi fejlődés egy-egy fokát ismerhetjük meg. Tanulmányát ösztönzésnek szánja, kezdetnek tekinti ezen a téren, a végleges tanulságokat a későbbi alaposabb kutatásoktól várja.

Bevezetőjében áttekintést ad a helynevek csoportosításáról és a jelentőségükkel foglalkozó irodalomról a szlavisztikában. Megemlíti Brücknert, Bujakot, Taszyckit, Jirečeket, Deržavint és Husát. Méltatja érdemeiket, cáfolja egyes állításait, majd kifejti saját nézeteit. Több helyen hivatkozik magyar eredményekre, magyar forrásokra.

Megállapítja, hogy a korai helynevekből kitűnik, hogy a nemzeti rend maradványait vizsgálhatjuk még a IX. században is. Hogy a társadalmi fejlődés milyen fokán voltak a dunamedencei szlávok a IX—X. sz. határán, azt a magyar *család* szó mutatja. A magyarság bejövetelekor abban az értelemben vette át a szót, amelyben a szlávok ebben az időben használták. A nemzetség már széthullóban volt, családokra szakadt szét. A nemzeti maradványok felszámolásával a szó szűkebb értelmet kap, így lesz az alattvaló, a szolgáló kifejezője. A jelentésszűkülés után a magyar nyelv újból átveszi „szolgáló” jelentéssel.

A nemzetség maradványai egyes helyeken még jóval későbbi évszázadokban is kimutathatók. Erre vall a déli szlávok között ismert „zadruga”. Az ilyen községben szinte a legutóbbi időig közös volt minden ingó és ingatlan. A közös gazdálkodásnak több nyomára bukkanhatunk még Szlovákiában és Magyarországon is. Szerinte a IX—X. században a topografikus helynévadás mellett leggyakoribb volt az a helynévadási mód, hogy egy-egy település, község a bennelők nagy családját nevével kapta; ez a családnév eredetileg nemzetségnév volt. A helynévnek végződésekkel való bővülései a későbbi társadalmi-gazdasági fejlődést mutatják.

Azt a jelenséget, hogy a régi szlovák területen sok olyan helynév van, amelynek a magyarban nincs végződése, a szlovákban pedig végződéssel ellátott alakja ismeretes, azzal magyarázza, hogy a magyarok bejövetelükkor a végződéssel nélküli helynévtípussal találkoztak, mert ez a helynévadási mód felelt meg az akkori szlovéneknek. A szlovákban ezek a helynevek továbbfejlődtek a társadalmi viszonyokkal. Szembeszáll itt azzal a felfogással, hogy az egyszerű, ragtalan személynév helynévi funkcióban magyar helynévadási szokás lett volna, amint ezt többek között MOÓR ELEMÉR is írta (*Westungarn im Mittelclier*, ZONF VI, 9, 216.). MOLNÁR ERIK-re hivatkozva azzal érvel, hogy a szlávok még a magyarság bejövetele után is több helyen megőrizték a nomád életmód maradványait, nem volt állandó lakhelyük. A személynévnek ilyen funkciója megvan más szlávoknál is, pl. Bulgáriában: *Babjak*, *Bata*, *Bogdan*; Jugoszláviában: *Bata*, *Budak*, *Viduša* stb. Már korábban kimutatta Pribináról szóló tanulmányában, hogy a Žilic személynév van meg a magyar *Zselicség* névben. A vidék a mai *Szentjakab* község régi nevével kapta nevét (*de Silisio* 1061, 1257 stb.). A következő ilyen a vas megyei: *possessio Trebycz*, *Trebych*

1424, sőt a *Turpuch* 1217. A *Szemenye* községnevet *Zuemin*, *Zwemin* személynévvel kapcsolja össze. (*Sěmin-ja* > *Sěmiňa* > *Szemenye*). A fenti személyek részt vettek 850. január 24-én egy templomszentelésen Pribina várában. A helynevek alakjából azt a következtetést vonja le, hogy az első két név nemzeti szervezetre vall, a másik későbbi fejleményekre. Zemin már a kialakuló arisztokratikus hűbéri rendhez tartozott, vagyonnal, alattvalókkal rendelkezett, valószínűleg birtokai közé tartozott *Zselic* és *Trebitz* is; ezt fejezi ki a személynév képzett alakja.

E helynévadás módjáról tanúskodnak STANISLAV szerint azok a helynevek is, amelyek a magyarban megőrizték az orrhangot. Ilyenek: *Galánta* a *Goleta*, *Malánta* a *Maleta* (Nyitra mellett), a nógrádmegyei *Szanda* a *Soda* személynévből.

Személynevet őriznek a következő helynevek is: *Léva* — *Levice*, a latin *Leo*-val azonos *Leva*-ból; *Kassa* — *Košice* a *Kosa*-ból, *Líbád* — *Leuka* — *Levka* a *Laika*-ból, *Rát* — *Ratovce* a *Vrat*- (Kelet-Szlovákia), a *Perbete* — *Pribeta* a *Pribäta*-ból. A szó töve azonos a *Pribina* szóéval.

A *-ja*, *-je* végződésű helynevek legkésőbb a X. században keletkezettek. Ez a végződés ugyanis elhal már a IX. század folyamán a jerik elsoványosodásával. A következő századokban győzedelmeskedik az *-ov*, *-ova*, *-ovo*, *-in*, *-ina*, *-ino* képző a helynevekben. Ilyenek: *Boleráz* (*Bolerad-ja*), *L'ubela*, *Paludza* (*Palud-ja*), *Sestrč*, *Sokolč*, *Lovča*, *Ždaňa*, *Budča*, *Liborča*, *Bytča* stb.

Részletesen megvizsgál még több lipcse megyei községnevet. Tanulságként azt állapítja meg, hogy a legkorábbi helynevek a régi várközségek civitas-rendszerére mutatnak.

VINCENT BLANÁR: *Vplyv bulharčiny na jazyk Slovákov a Čechov v Bulharsku* [A bolgár nyelv hatása a bolgáriai szlovákok és csehek nyelvére] azt tanulmányozza, milyen különös nyelvi változásokat lehet megfigyelni a nyelvek kölcsönhatásában olyan területen, mint Bulgária, ahol keveredve és egymás mellett a legkülönbözőbb nemzetiségek laknak, mint a törökök, görögök, románok, tatárok, örmények, cigányok, németek, szerbek, szlovákok és csehek stb. Elsősorban a szlovákok és a csehek nyelvét tanulmányozta. Megfigyelte a nagyobb csoportban és a szétszórtan élő nemzetiségek nyelvét — foglalkozásra való tekintettel. Több kisebb feljegyzett beszédet közöl. Aztán ismerteti a kölcsönhatások eredményét a hangtanban, az alaktanban és a nyelvtani szerkezetben. Legfontosabb megfigyelései: a szlovák, illetve a csehek nyelvére egyaránt hat a bolgár irodalmi nyelv is, meg valamelyik nyelvjárás is. Jelentős mértékben érvényesülnek a bulgarizmusok. Szószervezetekben, a főnév ragozásában erős a bolgár hatás. Legjobban ellenáll a külső hatásoknak a földművelők nyelve. A legfiatalabb nemzedék nyelvében már csak cseh, illetve szlovák nyomokat lehet találni. A legtisztább az anyanyelv a legidősebb nemzedék körében. Legmegfoghatóbbak a bolgár hatások a középkorúak nyelvében. Megállapítható, hogy a kisebbségek nyelve ilyen körülmények között fokozatosan elhal. Alátámasztja ez is Sztálin elvtárs ismert felfogását a nyelvek kereszteződéséről.

KAREL HORÁLEK: *Ještě k slovanské metathesi likvid* [Még egy szó a szláv likvidák metatéziséhez] c. rövid cikkében néhány gondolattal kiegészíti PEČIARNÁK 1939- és 1941-ben erről a kérdéstről megjelent tanulmányát. Elfogadhatónak tartja ő is, hogy a likvidák metatézise nem következett be az egész szláv területen, délről terjedt észak felé, itt viszont már lehettek olyan változások, amelyek feleslegessé tették a likvidák metatézisét.

Érdekes témát tűzött maga elé GEJZA HORÁK a következő cikkben : *Pokus a štýlistický rozbor nářečového prehovoru* [Kísérlet egy nyelvjárási elbeszélés stilisztikai elemzésére]. Egy hatvanhárom éves földművessel beszélgetett el egy kb. 15 évvel korábban történt szomorú eseményt : egy kettős öngyilkosságot. Az elbeszélő annakidején bíró volt. Kokavec bácsi 15 sorba sűrítette mondanivalóját. Horák öt szakaszban jegyezte föl a főbb gondolatok szerint.

Majd tartalmi és nyelvi szempontból elemzi. Persze, nem sokat mondhat ilyen rövid szövegről.

A szerző dicséretet érdemel vállalkozásáért. Eredményét kevésbé mondhatjuk sikeresnek, mint tárgyválasztását. Kevés a vizsgált anyag. A téma megadásával korlátozta az elbeszélőt eleven, színes előadásában. A lassabb beszéltetéssel sok eredetiséget elnyomtak benne, talán éppen a legértékesebbeket.

VALERIA BETÁKOVÁ a gyermeknyelvet vizsgálja néhányoldalas cikkben : *K analogii a alternácii v detskej reči* [Az analógia és az alternáció szerepe a gyermeknyelvben.] Egy kétéves gyermek beszédét figyelte. Meglátása szerint legnehezebb még ebben a korban a névszók nemek és szám szerint való megkülönböztetése, továbbá az alany cselekvő és szenvedő állapotának az elhatárolása. Több fejlődési fokon megy át a gyermek, amíg megtanul rendesen, nyelvtanilag is tisztán beszélni. Az új alakokhoz való eljutásában döntő szerepe van az analógiának. Tetteiben ösztönzi a gyermeket az utánzás, beszédében főtámasza az analógia. Ez segíti át a kifejezési nehézségeken. Megjegyezzük, hogy tagadhatatlan az analógia nagy jelentősége a gyermek beszéd-kísérletében, önálló beszéd-törekvésében, de az analógia érvényesülésének, a gyermek beszéd-készségének foka szinte teljesen attól függ ebben a korban, hogyan és mennyit foglalkoznak a gyermekkel.

EUGÉN PAULINY : *Vývin skupin d, t, n, l + e, i v slovenčine* [A d, t, n, l + e, i hangcsoportok fejlődése a szlovák nyelvben] c. tanulmányában nagy körültekintéssel, a nyelvtörténeti és nyelvjárási adatokra hivatkozva tisztázza a fenti hangokkal kapcsolatban felmerült külföldi és hazai véleményeket. Nem fogadja el azt az általános véleményt, hogy a szlovák nyelvben minden eredeti ószláv *e, ě, e, i* és *e < o* előtt csak *ď, ť, ň, l* van, amint erről legutóbb KNEZSA ISTVÁN is írt. (Notes sur l'histoire des consonnes palatales... Budapest, 1948).

Ez általános véleménnyel szemben azt állapítja meg, hogy a szlovák nyelvjáráásokban a való helyzet bonyolultabb; ahol a különböző nyelvjáráásokban azonos is ma az állapot, az eredményt nem az azonos fejlődés, nem az azonos alap szülte. KNEZSA megállapítását : „Les consonnes slaves *d, t, n* et *l* suivies de *ě, e, i, o > e* furent palatalisées en slovaque et devinrent *ď, ť, ň, l*. Dans certaines parlers *ť* et *ď* aboutirent même aux affriquées *c* et *dz*.” PAULINYI így egészíti ki a fenti megállapítást a *d, t — ď, ť*-re vonatkozóan : „A keleti, a középszlovákiai, az északnyugati és a lasi nyelvjáráásokban minden *ě, e, i, o > e* előtt *ď, ť* van, illetve volt a fejlődés folyamán. A keleti, az északnyugati és a lasi nyelvjáráásokban a *ď, ť* helyébe *z, c* lépett, a középszlovákiai nyelvjáráásokban megmaradtak. A morvai, illetve a délnyugati szlovák nyelvjáráásokban megvolt a fejlődés folyamán, illetve ma *ď, ť* csak azokban a helyzetekben van, amelyekben a lódés eschben is, azaz az eredeti ószláv *ě, e, i* előtt... Az *n, l — ň, l* helyzete a nyugati szlovák nyelvjáráásokban még bonyolultabb. Mai állapotukban részben a *ď, ť*-vel közös, részben önálló fejlődési eredmény.”

JOZEF ŠTOLC a *Hernád* folyónév megfejtését kísérli meg: *O pôvode mena rieky Chornad—Hornad* [A *Chornad—Hornad* folyónév eredete] c. fejtegetésében. Az eddigi rávonatkozó szófejtések nem kielégítők. A sok közül még legjobb MELICHÉ (Magyar Nyelv XIII, 302), aki elfogadhatóan magyarázza a magyar alak keletkezését, bár a név eredetét ismeretlennek tartja ő is. Szerinte eredeti alakja: *Chornad*. Bizonyítja ezt a magyar *Hernád*. A magyarban ugyanis a szláv *ch* helyén *h* van, pl.: *blcha — bolha, chl̃m — halom, chechot — hahota, strecha — eszterha* stb. Erre mutat továbbá az a tény is, hogy a szlovák nyelvjárások egy részében ma is *Chornad*-nak ejtik. Ha a szókezdő mássalhangzó *g*- lett volna, akkor a magyarban is *g* maradt volna meg, mint a: *hnoj — ganaj, hlavátka — galóca, hl̃sta — giliszta, hrubý — goromba, hat — gát* stb., vagy a *Hron — Garam* szavakban. Oklevelekben sem fordul elő *g*-s alak. Sőt a német alakok: *Chunert, Kunnert, Kundert* szókezdő mássalhangzók is eredeti *Ch*-ra vallanak. Eredetére nézve azt mondja, hogy nem lehet sem magyar, sem német eredetű. Szláv szóval sem lehet összevetni. Ez azt bizonyítja, hogy régi eredetű, az előszlávból származik. Annak idején megvolt a jelentésbeli tartalma, a szlovák nyelvbe csak folyónév értelemben került át. Fejlődéstörténetileg vizsgálja a szó *-orn* és *-ad* hangsoportjait is, mint láttuk a *g*-nél.

JÁN HORECKY a latin oklevelek nyelvtisztszikai elemzését közli a kötetben. Az oklevelek az okoličeni levéltárban vannak. A mi oklevéltudományunkból is ismert oklevélbeli sajátságokat elemzi és rendszerezi.

VÁCLAV POLÁK: *Pôvod a význam slovenského slova korčule* [A szlovák korcsolya szó eredete és jelentése] kisebb tanulmányában vizsgálja, milyen eredetű lehet a szó, mi volt az eredeti jelentése. Szerinte a szó igen régi, összefügg a mai *krč, krča* szlovák szavakkal „törzs, tő“ (fatörzs), továbbá az ukrán *korčuhy* „faszállításra használt szánkó“ és az orosz nyelvjárási *okorča* „szánkó felfelé hajló része“. Ukrán eredetű. A magyar *korcsolya* alak vagy az ukránkeleti szláv *korcula* átkölcsönzése vagy magyar hangtani fejlődés eredménye egy feltételezett *krčula* alakból.

J. ŠTOLC—P. HORVÁTH ismerteti a lőcsei levéltárban talált esküformulákat. „*Levočské slovenské prisazné formuly zo XVI—XIX. storočia*“ [Lőcsei szlovák esküformulák a XVI—XIX. századból]. Két könyvben maradtak fenn az esküformulák. Az egyik 1552-ből, a másik 1675-ből való. A legtöbb német nyelvű. A régebbiek között van 6 szlovák nyelvű. A későbbi keletkezésű könyvbe folyamatosan írtak egészen a XIX. század közepéig. Az utóbbi könyv II. felében van egyetlen egy magyar esküszöveg is. Rövid formula, amelyben a tanú fogadalmat tesz, hogy igazat fog mondani.

ŠTOLC tüzetesebben vizsgálja az esküformulákat nyelvi szempontból. Nyelvük általában megfelel a XV—XVIII. sz. nyelvi úzusának; külső jellege cseh. Hivatalos és száraz nyelv. Értékelése után közöl egynéhány mintát. — Egy helyen fordul elő a szlovák szövegben magyar szó: *larmu*. (...*zaras larmu spravim, egyszerre, hirtelen lármát csapok*“).

IVAN PAŇKEVIČ ismerteti az általa felfedezett, a XI—XII. századból származó, ukrán nyelven írt, vallásos énekeket tartalmazó pergamenlapokat. 1927-ben találta egy etnográfiai útján a Kárpátokban lévő Osztrozsnycica községben.

JOZEF RUŽIČKA a gót *hiri, hirjats*,... stb. alakok fejlődését magyarázza. Elsődlegesnek tartja a felszólító *hiri* alakot.

Az önálló tanulmányokat KIRÁLY PÉTER cikke zárja le a: *Príspevok k dejinám spisovnej slovenčiny* [Adalék a szlovák irodalmi nyelv történetéhez]. Kiemeli, hogy az irodalmi nyelv vizsgálatok figyelembe kell venni a könyvnyomdák korrektorainak működését is, különösen abban az időben, amikor még nem volt kialakult irodalmi nyelv. A budai nyomda első ismert szlovák korrektora Ignác Oravec volt. Több könyvet írt. Műveiben a Bernolák-féle irodalmi nyelvet használta.

KOVÁCS ISTVÁN

KANNISTO—LIIMOLA: *Wogulische Volksdichtung*. Gesammelt und übersetzt von ARTTURI KANNISTO. Bearbeitet und herausgegeben von MATTI LIIMOLA. I. Band. Texte mytischen Inhalts. — Suomalais-ugrialisen Seuran Toimituksia 101. — Helsinki, 1951. — XLII. + 483 l.

Amikor 1943. március 10-én elhunyt Kannisto Artur egyetemi tanár, s kegyeletes búcsúztatónkban (MNY. XXXIX, 169—176.) méltattuk a halott finnugor nép- és nyelvtudományi munkásságának eredményeit, kivált manysi tanulmányainak korszakos jelentőségét, kifejeztük azt a reményünket is, hogy a helsinki Finnugor Társaság minél előbb közkinccsé iparkodik tenni a nagyérdemű gyűjtő-kutató kiadatlan maradt manysi szövegeit és szótárát. Megokolt volt ez a kérés számba menő reményünk, hisz jól tudtuk, hogy Kannisto már egy emberöltőn át fáradozott hatalmas méretű gyűjteménye kidolgozásán, lefordításán, sajtó alá rendezésén. Hamarosan megkönnyebbülten értesültünk, hogy a drága örökség gondozását Liimola Matti vette kézbe, aki kiváló tanítványa, majd önfeláldozó munkatársa volt a kidőlt mesternek s így közben nemcsak a manysi élet és nyelv avatott ismerőjévé fejlődött ki, hanem Kannisto minden tervéről, szempontjáról, elgondolásáról is pontosan tájékozódott.

A háborús évek személyi meg gazdasági nehézségeinek enyhültével most íme napvilágot látott a gyűjtemény I. kötete, amely a szövegek gyűjtéséről, feldolgozásáról beszámoló alapos előszón (XXXV l.) és a használt rövidítéseken kívül Kannisto gyűjteményének 136 mitikus tartalmú prózai meg verses darabját tartalmazza német fordítással a következő műfaji sorrendben :

- I. Teremtési mondák (1—12. l.),
- II. A szent tűzözön (13—19. l.),
- III. A világkép (20—21. l.),
- IV. Eredetmondák (22—34. l.),
- V. Védőszellemek és mitikus lények (36—264. l.),
- VI. Áldozati imádságok, varázsigék, eskük (265—376. l.).

Ilyenformán Kannisto—Liimola gyűjteménye nem nyelvjárási tagolódás szerint halad, hanem az egész manysi nyelvterületről feljegyzett anyagot tartalmi, műfaji csoportosításban tárja elénk, követve a legnagyobb finnugor gyűjtők szinte hagyományossá vált eljárását. A gyűjtők célját, munkatervét ismerve természetesnek kell tartanunk ezt az eljárást: általában nemcsak a nyelvi tények, a nyelvjárások közti szerkezeti és anyagi különbségek megállapítása érdekelte őket, hanem az egész beszélő közösség életének, műveltségi viszonyainak, sajátos népi hiedelmeinek, szokásainak megismerése és megismertetése volt a céljuk. A kizárólag lingvistica irányú érdeklődést és részletkutatást aligha zavarja az effajta általánosabb, tágabb körű koncepció, hisz nyilvánvaló, hogy a nyelv jelenségeit is a teljes élet összefüggésében tudjuk igazán meg-

érteni és magyarázni. Különben is a tartalommutató (V—IX. l.) minden szövegdarabnak jelzi nyelvjárási hovatarozandóságát, sőt a nyelvi és tárgyi magyarázatok (377—481 l.) minden egyes fejezete élén megkapjuk a tollbmondó nyelvemester személyi adatait is.

Kannisto—Liimola I. kötetében manysi nyelvrokainak mitikus világának sajátos képe bontakozik ki előttünk. Nem meglepően új ez a kép: elég jól ismerjük a korábbi gyűjtők műveiből, különösen pedig MUNKÁCSI hatalmas Vogul Népköltési Gyűjteményéből. Eddigi benyomásaink, illetőleg időleges megállapításaink szerint Kannisto most kiadott anyaga inkább csak a részletekben egészíti ki, színezi, hitelesíti ismereteinket. Számottevő tartalmi gazdagodást, motívumbővülést, formai fejlődést várunk viszont a hat kötetre tervezett kiadványsorozat következő köteteitől, amelyek a még magától Kannistótól tervezett beosztás szerint az I. kötet mitikus anyagánál szabadabb mozgású, kevésbé kötött formájú hősénekeket, meséket, medvénekeket, medveünnepi játékokat és sorsénekeket tartalmazzák.

A Kannisto—Liimola-féle Wogulische Volksdichtung igazi szakirodalmi újszerűségét a lejegyzés fonetikai pontossága jelzi. Eddig kiadott műveiből is tudtuk, hogy Kannisto a finn iskola szövegközlő gyakorlatát követve, a tudományos hűség jelszavát vallva minden hangárnyalatot jelölni kíván, s tagadhatatlan, hogy fonetikai, hangtörténeti tanulmányainkban gyakran nagy hasznát is láttuk a finom lejegyzéseknek. Egyes szakemberek azonban eddig is kétségbe vonták a túlzásba vitt fonetikai pontoskodás létjogosultságát, s azt hiszem, a testes kötet még csak növelni fogja azoknak a kétkedőknek a számát, akik a komplikált különleges betűformák és a töméntelen diakritikus jel láttára fölvetik majd a kérdést: hozzásegít-e a terhes hangjelölő rendszer a manysi nyelv hangjelenségeinek, alak- és mondattani belső törvényszerűségeinek jobb megismeréséhez s voltaképpeni céljával ellentétben nem homályosítja-e el éppen a megmagyarázandó tényeket? — Akárhogy dől el ez a kényes kérdés, Kannisto gyűjteménye most már nyilván eredeti formájában végzi nagyon fontos tudományos föladatát, lemondva arról az elemi gyakorlati igényről, hogy a manysi nyelv teljesebb megértésének, a manysi élet fejlődésének érdemleges előmozdítója legyen.

A manysi szöveget párhuzamosan kitűnő német fordítás kíséri, amely igyekszik összhangba hozni a kifejezésbeli hűség és a közérthetőség szempontjait. Ahol a manysi és a német nyelvi szerkezeti különbségek miatt ez az igyekezet nehézségekre ütközik, főleg verses szövegek esetében fordul ez gyakran elő, a fordítás verssorainak megfelelő számozásával hidalódik át a nehézség (pl. 94, 334, 336, 345, 366, 375. l.).

A szövegek nyelvi és tárgyai nehézségeit jegyzetek magyarázzák meg (379—481. l.). Ezek a jegyzetek igen hasznosak és lényegesen megkönnyítik a manysi nyelv, szemlélet és élet számtalan különleges formájának megértését, valamint helyes értékelését.

Hálás köszönettel gondolunk Kannistóra, aki súlyos körülmények között több mint öt évet töltött a Szibériában élő nyelvrokonok nyomorúságos körében, s aki egész életét a manysi nyelv és kultúra tanulmányozásának szentelte; de hálás köszönettel gondolunk Matti Liimolára is, aki odaadóan folytatta nagy tudós mestere félbeszakadt munkáját s most a tudomány közkincsévé tette lelkes fáradozásai első eredményeit.

ZSIRAI MIKLÓS